

Madách Könyvtár — Új folyam 72.

Borsody Miklós

A philosophia mint önálló tudomány, s annak feladata

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Borsody Miklós

A philosophia mint önálló tudomány,
s annak feladata

A könyv megjelenését támogatta a

Magnetbank
és
Czellér András

Madách Irodalmi Társaság
Szeged—Budapest
2011

Készült Budapesten, 2011-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 978-963-9386-84-6
ISSN 1219—4042

ELŐSZÓ

Amikor Madách főművének utolsó (az egyetlen ma ismert) változatát írta (1859. február 17.—1860. március 26.), fiának (Madách Aladárnak) és unokaöccsének (Balogh Károlynak) a nevelője, Borsody Miklós volt az egyetlen lakója a sztregovai kastélynak, akivel nézeteit bármikor meg tudta vitatni. Sőt, az egész faluban is csak ketten voltak rajta kívül: a tőszomszédságban lakó evangélikus lelkész, Henrici Ágoston, továbbá a plébános, Divald Gusztáv, ők azonban föltehetően csupán a teológiai kérdésekben kifejtett álláspontjukkal (és egymás közti vitáikkal) járultak hozzá a mű születéséhez.

Szinnyei két megjelent munkáját említi Borsodynak; a most közreadott mű eredetileg *A Lócsei Kir. Kath. Főgimn. Évkönyve 1871/72.* c. kiadványban jelent meg Lőcsén, 1872-ben. Azt, hogy volt-e, lehetett-e Borsody hatással Madáchra, nyilván nem lehet eldönteni. Párhuzamokat azonban lehet keresni. Csak azt ne feledjük: egy-egy párhuzam megtalálásakor sohasem lehetünk biztosak benne: az adott esetben Borsody hatott-e Madáchra, Madách Borsodyra, vagy mindkettőjükre valaki más. Mindenesetre érdekes megismerni annak a tanárnak a nézeteit, aki legszűkebb intellektuális környezetéhez tartozott a *Tragédia* írásának idején.

Az eredeti szövegben tengernyi nyomdahiba található. Ezeket javítottam, bár a régies szóalakokat meghagytam. Néhány esetben azonban, amikor úgy ítélt meg, hogy a mai olvasót túlzottan gondolkodóba ejtheti egy-egy szó, s nem is biztos, hogy minden esetben rájön a mai megfelelőjére, igyekeztem szögletes zárójelbe tenni a mai „átíratot”. Pl.: Cartes Renó (René Descartes),

részetlen állag [monász], összerú [összetett], bolygó tűz [lidérc], megtudatolás [megismerés] stb. Néhol ez azzal a sajnálatos következménnyel járt, hogy a magyar szavakat idegen eredetű szavakkal kellett helyettesítenem. Pl.: „gondolkodástani [logikai] meghatározás [definíció]”. A sikertelen átültetési kísérletek ugyanis olykor elhomályosítják a mondandót. Ezért lett pl. az „öngondolkodás”-ból „introspekció”. Az előbbi félreérthető, az utóbbi nem. A neveket igyekeztem egységesíteni: a Plato és a Platon névalak egyaránt előfordult a szöveg más-más helyein, ezek közül az utóbbit választottam. Meghagytam a régies szóalakokat, a magánhangzók ma már tájnyelvinek tetsző használatát (pl. mívelődés, ügyekezet).

A lábjegyzeteket (az eredetitől eltérően) végjegyzettként közlöm.

A. Cs.

BEVEZETÉS

Borsody Miklós (Vernár, 1817. dec. 24.—Lőcse, 1885. ápr. 12.) 1855-ben került Alsósztrégovára, nevelőnek. Balogh Károly erre így emlékezett vissza:¹

Az a késő októberi nap, Krisztus urunk születésének 1855. évében, amelyen Borsody Miklós először lépte át az új tanítónak szánt szoba küszöbét [...]

Borsody előzően pár évig a gr. Pejacsevich családnál volt nevelő, de oda már változatos pályafutás után került. Tagja volt ő már a piaristák rendjének, s mint honvéd, Bem seregében végigküzdötte szabadságharcunkat. Onnan a klasszikusok alapos ismeretét, innen egy beforradt seb helyét hozva magával.

Hozzánk a család bizalmasa, Matolcsy szerezte be. 30—32 év körül lehetett akkor. Nem magas, inkább zömök termetű; tekintete élénk; fellépése szilárd, határozott. Haja barna és gondozott, úgyszintén bajusza, s kezdetben csak állán viselt szakállá is.

Később azonban a nevelő viselkedése megváltozott:²

Az első pár év elmúltával nevelőnk egész viselkedésében fordulat állt be, amely nem vált előnyére. Első megnyilvánulása az volt, hogy este nem étkezett a család körében. Vacsoráját, valami húsfélét, kenyeret és bort a szobájába kellett küldeni, és ott fogyasztotta el. Ez felmentette őt az esti étkezések idejének kööttségétől.

A bor élvezetében nem tartotta meg többé az eddigi mértéket, ami következményeiben nem kerülhette el figyelmünket. De abban a korban voltunk már, hogy bizonyos romantikus hajlamairól szóló szóbeszédnek sem hangzottak el füleink mellett észrevétlenül.

[...]

„Most elmegyek” szólt — hála Istennek, gondoltuk mi; „lehet, nem is jövök meg estére” (annál jobb), „Önök csak tanulják leckéiket szorgalmasan” (várhatja!).

Ezzel kiment a „piszkos”-ba. A Gyilkos [Madách Imre háttaslova — *A. Cs.*] már nyergelten várta. Elvágatott.

Kíváncsian lestük a túlsó szobából. Felfelé a hegynek tartott, a meredek köves úton a háji pusztá irányába, odafent elnyelte az erdő. Mi már tudtuk ennek jelentőségét. Jelsőcre ment. Nagy vonzó ereje volt annak a hegyen, erdőn túli kis falunak a mi Borsodynkra. Hja, azt tartotta ő Lutherrel: *Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, der bleibt ein Narr sein Leben lang!* [Aki nem szereti a bort, a nőt és az éneket, az élethossziglan bolond marad! — *A. Cs.*]

A *Tragédiához* közvetlenül kapcsolódik Balogh Károly visszaemlékezésének egyik részlete (apró pontatlanság: ekkor már nem követték, hanem képviselők vannak az országgyűlésen):³

Madách Imrét a balassagyarmati kerület választotta meg egyhangú lelkesedéssel követté, s Pestre kellett mennie. Nagy művét akkor már készen vitte magával, hogy megmutassa Arany Jánosnak.

Pár héttel elutazása előtt történt, hogy egy negyedrért alakú füzetet adott át Borsodynak. Vastagon írt betűkkel állt a címlapon a felirat: „Az ember tragédiája”.

Nem tudjuk, legfeljebb találgathatjuk, hogy mi volt Madách kérése vagy célja. Le akarta másoltatni Borsodyval a kéziratot? Ez nyilván nem történt meg, másképp nem írta volna ősszel Aranyhoz azt, hogy nincs több példány belőle, csak az az egy, amely Aranyhoz van. Bírálatot, javaslatot, netán helyesírási javításokat várt Borsodytól? Talán.

Borsody viselkedése nemcsak a tanítvány megítélése szerint vált egyre botrányosabbá. Madách édesanyja ezt írta fiának 1861 nyarán:⁴

[...] a mi pedig leg inkább egészségem rontója — Borsodi ezer meg ezer szekaturája — de most már el vagyok határozva hogy Károlyt többé vele nem tanítatom, ennek okát elé sorozni lehetetlen, de ezt képzelni lehetett, hon nem létedkor, hogy roszaságát sokszorozni fogja, minden nap holt részeg — orákat, fél napokat, veszekedéssel tölt, úgy hogy az emberek az udvarba megálnak — Te kedves Emim jól meg irtad egyszer néki, de mi haszna, óra hoszu beszéde után mást okoz vétkesnek — szegény gyermetskék igen roszul néznek ki, fő fájások, és egész testekben le verve vannak ne hid kedves Emim hogy Aladárál jobban bána ha maga volna is soha okos szót tőle veszekedésen kívül nem halanak Aladár szinte mind ebből ki véve, csak nem oly nagy mértékben — Károlyt a tanulásba hatrálja, hogy megmutassa, hogy rosx examentet tesz, a mit ő maga mond most könyeben leszek, hogy ki öntöttem szivem fájaldmát csak arra kérlek hogy examentig meg ne tudja, mert jaj.

Ekkoriban írta unokájának, Károlyiné Huszár Annának, Borsodyra utalva:⁵

El határozva vagyok hogy Károlyt ide haza nem tanítatom, reá untam arra sok szivbéli szorongatásokra a mit én szenvedek, néktek kedveseim több alkalmaságtok vagyon helyről gondoskodni — mindenem reszke többet nem írhatok

Július 3-i levelében, ugyancsak unokájának, ezt írta Majthényi Annának:⁶

Emivel ment Borsodi a ki Reál iskolába Pesten, vagy Budán keres helyet, de Emi mondja hogy bizonyosan el nyeri, de itt semmi esetre sem marad

A pest-budai állásból azonban nem lett semmi, és egy szeptember 5-ei levélből tudjuk, hogy Borsody még mindig Alsósztrégován tartózkodik. Végül — mint azt Balogh Károly visszaemlékezéséből megtudhatjuk — Majthényi Anna unokájának sógora, Károlyi László szerzett neki állást, Lőcsén:⁷

Fővágya volt Borsodynak tanári állás elnyerése valahol. Nővérem aztán közbenjárt érdekében (és a miénkben) sógoránál, Károlyi Lászlónál — aki abban az időben a helytartótanácsnak volt alelnöke, s alkalmazást talált ott a mi Herkovicsunknak is —, és rövid időn belül kinevezték, a tanári vizsga utólagos letételének feltétele mellett, az 1-i gimnáziumban tanárrá.

Balogh Károly leírt minden jót és rosszat Borsodyról, elfogulatlanul, ahogyan az a Pécsi Királyi Tábla nyugalmazott elnökétől el is várható! Olykor ugyan az emlékezete cserben hagyta őt, egy-egy dátumot illetően néha tévedett. Utolsó „találkozását” Borsodyval így mesélte el:⁸

Harmincöt esztendő telt el a megválás óta [valójában csak 34 — *A. Cs.*], mikor Károly, Aladár és István fiammal 1895. szeptemberében Murány várának sziklaormán töltöttünk egy felejthetetlenül szép, holdas éjszakát; sokáig elmerengtünk a barátságos erdőöri lak előtt; körülöttünk az éjnek mélységes csöndje hallgatott a fenyők sötét koronái között.

Másnap a verandán reggelizve átlapoztuk a vendégkönyvet. A sok név és aláírás között ott volt 1893. szept. 3-ról Ferdinánd bolgár királyé is (akkor még fejedelem). Szívesen időzött ő a murányi várban, amely Gömör megyei uradalmához tartozott, s ahol zavartalanul űzhette foglalkozását: a rovargyűjtést.

S íme egy lapon megakadnak szemeim. Hosszabb költemény, ismerős írással, alatta Borsody Miklós neve 1891. szept. 3. kelettel. [Téves olvasat! Borsody 1885-ben meghalt. — *A. Cs.*] Meglátszik a költeményen, hogy rögtönözten foglalta versbe a romok között merített benyomásait, melyek Széchy Mária árulását juttatták eszébe. Emlékeim teljessége végett ide iktatom:

Murány

*Gracchus felemelé Carthago falait,
Ámbár reájok átok nehezült;*

*Herceg! Te omlani hagyod romjait
Murálynak, hol Mária szerelemre hevült,
Murány! egekbe meredő szirteid
Felköltik bennem a multnak
— Oh minden nagynak, bármilyen lenne
Csak mulandóság a jelleme.
Romok, romok! lábam le miért kötitek?
Hah! árulás- én innen elsietek!
Csak hagyd enyészni Herceg
E gyász romokat,
Miért riasztanád fel
A nyugvó holtakat...*

Ez volt utolsó találkozásom Borsody nevével, s mikor a vendégkönyvbe írt ezeket a sorokat olvastam, s visszagondoltam a Borsody érára, a közben elmúlt 35 év tapasztalataival, úgy éreztem, hogy megvoltak életem ama korszakának a maga kínjai, gyötrelmei; de voltak annak gyümölcsei is, melyek gazdagították lelki világomat. Legyen érte hála Borsodynak!

Érdekes, hogy az Alsósztrégován még részegeskedő és botránnyosan viselkedő Borsody a jelek szerint semmiféle deviáns viselkedést nem tanúsított főgimnáziumi tanárként. Amikor 1932-ben megjelent Harsányi Zsolt Madách-regénye, egy lelkes olvasó, Jablonovski József nyugalmazott főigazgató, miniszteri tanácsos levelet írt a szerzőnek; neki már csak kellemes emlékei voltak Borsodyval kapcsolatban:⁹

Tudnia kell, hogy nekünk Lőcsén, amikor ottan (1874—1882 között) tanuló voltam, egyik magyar nyelvű, majd bölcsészeti tanárunk Borsódy Miklós volt. Alacsony, köpcös, kissé tipege járó, hatvanas évek körül lévő úr volt. Szokatlanul rendesen öltözködött. Haja normálisan simára fésülve, (talán!) a bal szeme felett elválasztva, és rendesen balrajobbra szétfésülve; bajusza szépen, magyarosan kihúzva; arca egyébként mindig gondosan megberetvélva. Rendkívül nyugodt úriember volt, és komoly tanár. A IV. osztályban Névy László iskolakönyve szerint „Az írásművészet elmélete”-t, a VII. és a VIII. osztályban az akkor használt Pauler-féle logikát és pszichológiát tanította. Ritka szépek voltak „előadásai”, mert minden óra első felét erre használta fel, másik fele volt a felelés.

Hozzá tartozik még, hogy agglegény vagy legalább nőtlen ember volt; a gimnáziumi értesítő szerint „hites ügyvéd” volt. Ezenkívül igen élénken emlékszem még arra is, hogy amikor a múlt század 70-es éveinek végén Lőcsén leleplezték a honvéd-emléket, amely a vármegyeháza előtt, a séta téren állott, az ünnepi beszédet a díszmagyarba öltözött Borsódy tartotta. (Mi, tanítványai úgy tudtuk, hogy Borsódy 48—49-es honvéd volt, és ennek köszönhető, hogy ő és nem Halász László igazgatónk, aki a történelmet tanította, tartotta az emlékbeszédet. A befejező beszédet utána a szobrot átvevő városi „polgárnagy” (ma polgármester) tartotta.

Borsódy nevével a Madáchról szóló írásokban ritkán találkozunk, bár arról a régi életrajzírók is beszámoltak, hogy Madách filozófiai vitapartnere volt a tanító. Az elmúlt tizenöt évben azonban több dolgozat is részletesebben foglalkozott a személyével és munkájával.

Először Nagyné Nemes Györgyi írt róla részletesen,¹⁰ megemlítve azt is, hogy ha külsejének leírását egybevetjük a másik (időben Borsódyt követő) sztrégovai nevelőnek, Jancsó Sándornak a jellemzésével, megállapítható, hogy Madách egyik rajzán minden jel szerint őket örökítette meg.

A későbbiekben Bárdos József foglalkozott vele.¹¹ Ő Kierkegaard-nak a Tragédia írójára gyakorolt feltételezett hatását kutatva vizsgálta meg: ismerhette-e Borsódy a dán filozófust? Ugyancsak kitért rá Bíró Béla is.¹² Ilyen előzmények után Mészáros András adott részletes elemzést Borsódy tanulmányáról, aki — teljes joggal — óvatosságra intett.¹³ Hiszen még az sem biztos, hogy a szerző komolyan foglalkozott filozófiával nevelősködése idején, vagy azt megelőzően. Az pedig egészen biztos, hogy azt a Baconról szóló tanulmányt, amelyre a 27. jegyzetének végén hivatkozik, s amely (legalábbis a jegyzet tanúsága szerint) 1864-ben jelent meg, Alsósztrégován még nem ismerhette.

Mészáros András felhívja a figyelmet arra is, hogy milyen kedvezően nyilatkozik a szerző Hegelről és Kantról. Az utóbbi az, akiről a legnagyobb elismerés hangján szól: „Ezen tudós Napként tündöklék az újkori bölcsészet egén, s mondhatni, hogy azon szűk keret, mely ezen ember látható feltűnését környezi, a nagy vizsgáló és tanító szellem képe által végtelenig kitér, és tulajdona az emberiségnek, mígcsak az gondolkodni, s szellemi pályákon előre törekedni fog!” Ez önmagában is érdekes, hiszen Kant és Madách kapcsolata már közel száz éve elemzés tárgya volt;¹⁴ a közelmúltban pedig, Striker Sándor monográfiája nyomán, újra előtérbe került.¹⁵ Ennek ellenére csupán arra következtethetünk, hogy ezek szerint mindketten Kant tisztelői voltak, s

ez egyfajta közös alap lehetett a sztrgovai kastélyban folyó filozófiai eszmecsere során.

Nyilván igaza van Mészáros Andrásnak abban is, hogy az írás színvonala nem indokolta az önálló műként történő közreadást. 140 év múltán mégis ezt a megoldást választottam, egyszerűen azért, hogy a Madách-kutatás számára a későbbiekben könnyebben hozzáférhető legyen.

Végezetül, anélkül, hogy a lehetséges hatásról, annak irányáról állást foglalnék, néhány (általam vélt) párhuzamra, hasonlóságra hívnám fel az olvasó figyelmét.

A történész készen találja a történeti eseményeket, de midőn azokon át egyes nemzeteknek, vagy az egész emberiségnek ki-fejlődését vizsgálja, az emberiség cselekményeiben, viszontagságaiban, egyszóval a közélet fejlődésében nyilvánuló törvényeket, az okságot szükségképp kell nyomoznia. De miben áll az okság? Melyek annak törvényei? Azt megfejtani a philo-sophia-, különösen a metaphysikának feladata. Miért szükséges, hogy az emberiség ne egyszerre érje el célját, hanem ezredévek küzdelmein át, az események lassú, de folytonos fejlődésében közeledjék rendeltetéséhez, vagyis miért okszerű, hogy van történet? E kérdésekre nem felel a történet mint szaktudomány, hanem a történet philosophiája, mely az ember fogalmából, és az emberi intézmények természetéből kimutatja a történeti fejlődés szükségét.

Fichtével kapcsolatos az alábbi kritika (amely az általam kiemelt részben a falanszterbeli tudóssal folytatott vita argumentációjához hasonlatos):

Messze ment, midőn a megismerő alannak oly hatalmat tulajdonított, minél fogva képes egyszerű, de végtelen öntevékenységből nemcsak az ismeret alakját, hanem tartalmát is származtatni; *mintha bizony az emberi tevékenység teremtő erővel bírna, és az elme maga hozná létre tárgyait*, és a cselekvő szellem, az emberi tetterő nem lenne szorítva csupán a kész anyag átalakítására, saját céljaihoz alkalmazására.

Még nyilvánvalóbb a kapcsolat a falanszter tudósának az élet előállításával kapcsolatos hiábavaló vegytani kísérlete, az azzal kapcsolatos polémia, valamint az alábbi szövegrész között:

Képes-e a vegytan a tételnek [valószínűleg sajtóhiba; lételnek, vagyis létnek] végső kapcsait felfedezni? Képes-e összetevés útján azon tökélyi fokot elérni, hogy valamit teremtsen, vagy csak egy élő organismust létre hozzon?

„A függés, látom, életelv neked.” — mondja Ádám. Borsodynál:

A vallást — úgymond — gyarlóságunk, tehát függésünk érzete szüli.

Saisset tanait (részben Greguss nyomán) részletesen taglalta a szerző, s egyebek mellett ezt írta:

A világegyetemet, észet és kedélyt egyaránt jótékonyan kielégítőleg úgy mutatja be mint az értelmiség [értelem], hatalom és szeretet művét...

Itt a Tragédia arkangyalai által megszemélyesített eszmére, erőre s jóságra gondolhatunk, amely más összefüggésbe is helyezhető (mint korábban utaltam rá, pl. a szabadkőműves páholyok „három nagy világosság”-ához is kapcsolható.¹⁶⁾

Borsody Miklósról nyilván készültek fényképfelvételek, ezeket azonban sajnos nem ismerjük. Épp ezért érdemes közreadni Madáchnak azt a két rajzát, amelyek — más személyek mellett — feltehetően Borsody Miklóst ábrázolják. Az azonosítás Nagyné Nemes Györgyi érdeme, aki felfigyelt arra, hogy a két összetartozó rajz-együttes jobb felső képkockáin, Madách sajátkezű címadása szerint (*Tanóra*, ill. *Szerelmes tanító*) ugyanaz a tanító (és ugyanaz a hölgy) szerepel. Ez a tanító elvben ugyan lehetne Jancsó Sándor is, aki Borsodyt követte, ám Nagyné Nemes Györgyi megállapítása szerint a rajzok még Huszár Anna házasságkötése előtt születhettek (a jobb alsó sarokban lévő hölgyről, a Huszár Annáról fennmaradt ismert Madách-rajz alapján biztosan állíthatjuk, hogy szintén őt ábrázolja), s így valójában csakis Borsody Miklós jöhet szóba. [Ezt erősíti meg tanítványának fentebb már idézett visszaemlékezése is: „Haja normálisan simára fésülve, (talán!) a bal szeme felett elválasztva, és rendesen balrajobbra szétfésülve; bajusza szépen, magyarosan kihúzva.” A második rajzon jól látható, hogy valóban ilyen volt a frizurája. Ugyanakkor, Balogh Károly visszaemlékezésével s a most idézett leírással ellentétben, bajusznak semmi nyoma sincs a rajzokon!] Arról viszont fogalmunk sincs, hogy az első képen Borsody tanítványként, a másodikon pedig szerelmi partnereként ábrázolt nő ki lehet.

A rajzok a jegyzetek után, egymással szembe fordítva láthatók, így összehasonlításuk egyszerűbb.

A. Cs.

Jegyzetek

1. Balogh Károly: *Gyermekkorom emlékei*. Madách Irodalmi Társaság, Bp., 1996. 95.
2. Balogh Károly: i. m. 126.
3. Balogh Károly: i. m. 147.
4. Andor Csaba (szerk.): *Majthényi Anna levelezése*. Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2000. 285.
5. Andor Csaba (szerk.): i. m. 288.
6. Andor Csaba (szerk.): i. m. 289.
7. Balogh Károly: i. m. 152.
8. Balogh Károly: i. m. 152—153.
9. Nógrád Megyei Levéltár XIII. 1. A Bory—Madách család iratai. Harsányi Zsolt levelezése, 65. levél
10. Nagyné Nemes Györgyi—Andor Csaba: *Madách Imre rajzai és festményei*. Bp., 1997. 52—61.
11. Bárdos József: *Szabadon bűn és erény közt*. Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2001. 98—102.
12. Bíró Béla: *Madách és az „egyezményes filozófia”*. In. XII. Madách Szimpózium. Bp.—Balssagyarmat, 2005. 26.
13. Mészáros András: *Madách és Borsody Miklós*. ItK 2010/1. 17—24.
14. Galamb Sándor: *Kant és Madách*. ItK 1917.
15. Striker Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója I—II*. Bp., 1996.
16. Andor Csaba: *Szabadkőművesség és természettudomány a Tragédiában*. In. *Madách-tanulmányok*. Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2008. 91.

Nihil est menti veritatis luce dulcius.

Cicero

A görögök kezdetben azokat, kik az igazságot nyomozták, s tapasztalásaik gyümölcsét erkölcsi mondatokban közlék, bölcseneknek nevezték — σοφός vagy a σοφιστής. Ilyenek voltak különösen heten, egyszersmind jeles államférfiak, és pedig Solon Athénében, Thales Miletusban, Pittakus Mitylenében, Bias Prienne városában, Chilon Spartában, Kleubulus Limbusban, Periander Corinthusban. E fellengző megnevezés visszavetett Pythagorasnak, s magát Cicero, Diogenes, Laërtius tudósításaként φιλοσοφος-nak, bölcsességkedvelőnek nevezé. Meiners szerint Socrates használta első[ként] e nevezetet, a dicsekvő sophisták megszégyenítésére, kik a nép kegyét kizsákmányolandók, a tudományt gyalázatos pénz- és hivatalkeresetre fordítva, minden állításnak ellene vagy mellette szóló érvekkel, az ügyet tetszésök szerint vagy támogatták, vagy cáfolták. Bizonyos, hogy e nevek: φιλόσοφος és φιλοσοφία, a socraticusoknál csakugyan előfordulnak; hogy Socrates s követői ez elnevezésekre különös igényt tartottak, s azokat a magasabb ismeretek és mélyebb nyomozás folytán összeszerkesztett tudomány jelölésére alkalmazták.

A bölcsesség nem helyezhető a pusztá tudományosságba, hanem a magasabb értelmi felvilágosodás, és az emberiség üdvös céljainak ésszerű valósításába. Bölcs az, ki a legjobb célokat tűzi ki, s azokra a legalkalmasabb eszközöket használja. A bölcsességhez mint magas rendű szellemi tökélyhez csak úgy emelkedhetik az ember, ha önmagában a szellemi tevékenységet, melyre a bölcsesség vonatkozik, megismeri. A bölcsesség tudást és cselekvést tartalmaz egyszersmind.

Mi itt nem a bölcsességről értekezünk, hanem a philosophiáról, a bölcsészetről mint tudományról. E tudomány értelmezése és felosztása körül eltérések vannak, mi azonban a dolog lényegének nem árt. — Némelyek szerint a bölcsészet tudomány a létezők végső alapjairól; tudomány a dolgok lényegéről, alapjáról és végcéljáról; tudomány a valóságról. Mások szerint tudomány az emberi szellem összes működésének eredeti törvényességéről; az én ősfelméjéről; az igazság és bizonyosság egységéről; a szép, igaz és jó eszméiről; tudomány az észről, eszmék tudománya; tudomány az elvekről; a fogalmak kidolgozásának tudománya; tudományok tudománya sat.¹ Némelyek ezen értelmezések közül szűk körűek, mások helytelen alpra fektetvék.

A bölcsészet fogalma annak tárgyából kifejthető. E tudomány sajátos tárgyát az embernek szellemi tevékenysége, s ennek eredetileg meghatározott törvényei és céljai teszik, mely tárgy által a bölcsészet minden más tudománytól különbözik. És vajon mi teszi a szellemi tevékenységek tárgyát? — teszi egyfelől az emberi tudásnak alapítása, másfelől az emberiség végrendeltetésének megfejtése, s erre nézve két tényezővel rendelkezik, egyik

az ész, másik az akarat, az ész eszközli a tudást, az akarat a cselekvést, az ész céljainak megvalósítását. A bölcsészet ezen tárgyából könnyű annak helyes fogalmát adni. Minthogy az embernek szellemi tevékenységét, ennek törvényeit és céljait vizsgálja, az embernek pedig mint észlénynek szellemi célja nem lehet más, mint az igaz, szép és jó, következik, hogy a bölcsészet azon tudomány, mely az igaznak, szépnek és jónak eszméit hozza tisztába. — E fogalom könnyen megérteti velünk azt, hogy a bölcsészet a tudományokon belül fekszik, sőt, azok központját képezi, mert magát a tudományt alapítja, és azon különbséget, mely közte és más tudományok közt létezik. A bölcsészet észleges tudomány, mivel eszmékkal foglalkozik, melyeknek kútfeje az ész, s ez okból minden tapasztalati tudománytól különbözik. A mennyiségtan is észleges tudomány ugyan, hanem ettől a bölcsészet azáltal különbözik, hogy midőn a mennyiségtan a szám és mérték fogalmaira szorítkozik, a bölcsészet az észnek összes alapeszméire terjed. A bölcsészet tárgyának alapos felfogása szükséges, ha annak feladatáról helyesen ítélni akarunk.

Századokon át a bölcsészet egyedüli módja volt a tudományos vizsgálódásnak, és minden ismeretágot magában foglalt, annyira, hogy a philosophia az összes tudomány rendszere volt. Socratesnek legjelesebb tanítványa, Platon mint bölcsész, a tudomány egész körét felkarolta, és ennek tanítványa, Aristoteles, a philosophiát és tudományt egyjelentésűnek vette. Régente a philosophia azonegynek tartatott a mindenképpen igaz tudás keresésével, mindenre kiterjeszkedett, csakhogy azt, ami igaz, megismerhesse. „Scientia rerum divinarum et humanarum”, mondá Cicero a stoicusok után.² A tudományágak, egyet-kettőt kivéve, mind a

bölcsészet körében jöttek létre, és sokáig annak egyes részeit képezték. Ez nem maradhatott így mindig. A tizenhatodik században az ismeretek országában is nagy mozgalmak keletkeztek, s a tudományok nagy mértékben fejlődésnek indultak. Az ókori irodalomnak remekművei az olvasókban mélyebb öngondolkodást [introspekciót] és magasabb tudásvágyat ébresztettek. A költészet és szónoklat fényes elmék által kellő virágzatnak indult. A görög és latin nyelv tanulmányozása a régiség tanulmányozásával egyesült. A történelem oknyomozóvá lőn, s a földirattal együtt magas tökélyi fokra emelkedett. A természettan új felfedezésekkel és találmányokkal gazdagodott, s bámulatos fejlődése a mennyiségtan bővültét vonta maga után. Az emberi vizsgálódás tárgya sokoldalúvá nőtte ki magát, körei gazdag különféleséget tüntettek fel, minél fogva lehetetlen volna most az ismereteket egy tudományrendszerben kifejtetni, s azok részleteit csupán általános elvekből lekövetkeztetni. Az ismeretek tehát mindinkább felhalmozódnak, s a tudás köre tágulván, a vizsgálódó ész új és új fejtvényekkel találkozott; olyanokkal, melyeket csak egy különös körben és saját módon eszközlött vizsgálódással lehet megoldani. Így az egyenmű ismeretek csoportokba állván, szükségessé vált a munkafelosztás. Az egyes tudományok, melyek a philosophia alkatrészeit képezték, annak köréből kiváltak, sőt, új tudományágak is keletkeztek. Ez valóban a tudományok emancipációja volt, mi a haladást, mely korunkban bámulatossá vált, biztosította. Ma a tudományos mozgalmak főirányát a részletek kutatása teszi. És hát a bölcsészettel, melytől a többi tudományok búcsút vettek, mi történt? megsemmisült-e az elmállás processusában? vagy szükségtelenné, feleslegessé lőn? Éppen nem, önállóságra jutott ez is. A szemlélődő ész nemesebb buzgalomra hevülve el-

határozó a bölcsészet újítását, melyet már előbb jeles férfiak megkísértének létesíteni, miben legtöbb érdeme van verulami Baconnak, mint alább látni fogjuk.³

Bizonyos az, hogy ama körülmény, miszerint a tudományok felszabadultak a mindent egyetemesítő, az emberi tudás egész teljességét egységes rendszerben kifejtő bölcsészet gyámsága alól, szolgáltat alkalmat a bölcsészetnek azon ócsárlására, mely napjainkban annyira divatosá vált, hogy annak alig történeti jelentőségét ismerik el. Sokan így okoskodnak: a gondolkodó ész kutatása közben nem engedi magát határozott rendszerbe kényszeríteni, szabadon gyűjti ismereteit. Akkor, midőn az összes ismeretek még belefértek egy szűk rendszer keretébe, és az összerű [összetett] tárgyak csak kevéssé valának ismerve, a gondolkodás elvont eszméből lekövetkeztetésekkel foglalkozott s erősödött, a philosophia jó szolgálatot tehetett a tudományosodás és művelődés kifejtésében, de ma, midőn az exact tudományok önállóságukat s nagykorúságukat élvezik, midőn éppen a vizsgálódás-kutatás megoszlása naponkint meglepő eredményeket, új meg új felfedezéseket létesít, a philosophia elvesztette jelentőségét, mire való volna most, az elvont metaphysikai határozományok [meghatározások] rendszeres fejtegetésével foglalkozó philosophia? — „Sokan — mond Krug — a rendszereken örökös ingatlanságot sajátságos ellenvetésül hozták fel a bölcsészet irányában, és úgy vélekedtek, hogy a tudományok ezen állítólagos királynéja nem egyéb, mint merő ábránd, mint egy bolygó tűz [lidérc], melynek nem érdemes utána járni, miután úgyis lehetetlen azt valaha elérni; hanem csak azon veszélynek teszi ki magát az ember, hogy az ingoványos mocsároknál alszüllyedjen, legföl-

lebb is oly henye főknek multságul szolgáló játékszer az, kik magukat unalmuk elűzése végett a szemlélődésnek adták által, de azal egy tudósnak, ki komolyabb tanulmányokkal foglalkozik, vagy az üzlet emberének, ki az ismereteket egyedül gyakorlati hasznosságukért gyűjti, nem lehet idejét vesztegetni.”⁴ Némelyek tekintélyekre hivatkoznak, midőn a bölcsészetet fitymálják, Cicero-ra, ki szerint: „nincs oly balgatagság [balgaság], melyre egyik vagy másik bölcsész ne vetemedett volna, nincs oly szent igaz, mit ne tagadott volna”; vagy Pascal-ra, ki állítja: „mit sem adni a philosophiára, valódi bölcsészet.”⁵ Vannak, kik a bölcsészetet az egyházra és az államra károsnak, veszélyes befolyásúnak tartják, s véleményök támogatásul a történelemre hivatkoznak, különösen Franciaországra, hol a nagy forradalmat bölcsészek készítették elő, kik az encyclopaedisták oskolájának cége alatt hatalmas ellenzékét képezvén, kezdetben csak az egyházi kormányt, és a független egyeduralmat támadták meg; de utóbb az egész kereszténység, minden hatalom és tekintély, s minden ellenirányzák nyilaikat, mi hit által az emberi szívben gyökeredzik. — Sokan azt mondják, hogy a philosophia nem tudomány azért, mivel az exact tudományok közt elő nem fordul; mások szerint a philosophia csak eszköz, mely az emberi tehetségeknek bizonyos készségekkel ellátásakor, az egyes tudományok művelésekor — akármily másféle tárgykörnek megítélésekor sikeresen alkalmazható, míg mások arra hivatkoznak, hogy a philosophia semmit sem mutathat fel, mi azt az egyes tudományoktól határozottan megkülönböztetné.

Jelen értekezésünkben célunk a fennebbieket megcáfolni, s a philosophiának mint tudománynak jogosultságát bebizonyítva,

egyszersmind annak hivatását s más tudományokhozi viszonyát kijelelni.

Készséggel elismerjük, hogy a tudományágak különválása óta a bölcsészet a tudomány haladásában nem játszik oly vezérszerepet, mint korábban, az is bizonyos, hogy még a tudósok is kevesebb érdeklődést tanúsítanak a philosophiai szak s tisztán az philosophiai munkásság, mint más tudmányszakok iránt. Ámde lehet-e ebből a philosophiai szellem hanyatlását, lehet-e azt következtetni, hogy jelenleg az igaznak tudományos megismerése végett nincs szükség bölcsészeti szemlélődésre? — A tapasztalás ellenkezőt tanúsít. Eszerint a bölcsészet mint szaktudomány, éppen a philosophiai szellem nagy elterjedése és hódítása miatt szorították háttérbe. Európa nyugati tartományaiban kifejlett, nagyszerű bölcsészeti rendszerek új tudományos elméleteket szültek, új világnézetet fejtettek ki, mely a társadalmi életben kivívá magának az uralkodó befolyást; új elveket alapítottak meg, melyek a többi tudományokat is átalakították, s hódolatra kényszeríték a közgondolkodást, úgyhogy napjainkban már a tudomány minden körében vezéreivé váltak a kutató észnek. A bölcséleti gondolkodás minden egyes tudományágba annyira behatolt, hogy azt külön művelni nem tartják sokan szükségesnek. A bölcsészeti gondolkodásnak tudományos jogosultságát tehát avatott nem tagadja, mert korunk tudományos műveltségét ismeri, a nem avatottat pedig, ki ezt kétségbe vonná, elégséges volna a tudomány mostani álláspontjára utalni.

Azonban nem ez itt a lényeges kérdés, hanem az: tudomány-e a philosophia? Szükséges-e azt mint külön tudományt művelni?

Van-e neki mint ilyennek a többi tudományok közt jogosultsága? — E kérdéseknél megállapodva adjuk a feleletet Horváth Cyrill tudós bölcsészünk után úgy, hogy mindenki megérthessen bennünket. Jelesebb tekintélyt e tárgyban nem választhattunk volna.

„Évszázadok, sőt, évezredek múltak már el, mióta az emberi szellem philosophál, s rendszereket alkotva a bölcsészet eszméjének fokokinti megvalósításán dolgozik, s ezt téve az igazság és bizonyosság egységének tudományos megismerésében, szünet nélkül előre törekszik, s mindezek dacára még most sem volnának az iránt tisztában, vajon a philosophia tudomány-e vagy nem? Vagy tudjuk már, hogy tudomány, vagy nem tudjuk. Ha tudjuk, nincs ok a már egyszer meghaladott kérdés újólagos felvetésére. Ha nem tudjuk, nincs ok a már annyiszor meghiúsult fáradság megújítására... Főleg azoktól lehet ilyeneket hallani, kik a múltnak elvont felfogásáról sehogy sem tudnak lemondani... Az elvontság mindig egyoldalú, az egyoldalúságot pedig eredményében sem követi más, mint egyoldalúság.[?]” Egészen más gondolatokkal fogunk találkozni — mondja tudósunk — mihelyt a vizsgálódó ész a philosophia fejlődésének külső viszonyait, és e viszonyok határai között azon fokokat meg irányokat is számba veszi, melyek az időnkenti fejlődést közelebről jellemzik. Különösen kiemelkedők szerinte a philosophiára vonatkozó nézetek közül azok, melyeknek tisztába hozása után, a többivel való bánásnak menetét semmi sem szokta megakasztani. E nézetek így hangzanak: a) a philosophia tudomány, b) a philosophia nem tudomány.

Mind a két nézetnek — úgymond — vannak pártolói, s bizonyítékokkal is képesek fellépni. Hányfélék és minő sajátosságuk legyenek ezen bizonyítékok, azt a philosophia történetére vonatkozókból tudjuk: mert a számba vehető nézetek, és ezeket illető bizonyítékok éppen a philosophia történetében méltányoltatni szokott rendszerek határai között mutatták ki, vajon a tudomány lényegéből, vagy a philosophia esetleges viszonyaiból voltak-e merítve. Az, ami a tudomány lényegéből folyt, a philosophiában is érvényes; ellenben ami a philosophia esetleges járuléka, múltékony, tűnékeny. Számtalanszor megtörtént már — észreveszi bölcsészünk —, hogy a lábra kapott nézetek s mellettök felhozott bizonyítékok forrásának hibás felfogása miatt lett valamely irányban keletkezett haladás ügymenete tévovázóvá, vagy egészen foganatlanná. — Ezen előzmények után térjünk a dologra.

Tudósunk egyoldalúságnak nevezi azok nézetét, kik a philosophiát azért nem tartják tudománynak, mivel az exact tudományok közt elő nem fordul. „A philosophia nem exact tudomány, tehát nem tudomány”: ennyiből áll — úgymond — az egész okoskodás. Vannak, kik az eddig jutottat szóra sem méltatják. De hibásan, mert a mellőzés nem bizonyíték. Az exact tudományok emberének ítélete sem szűkölködik mindig alap nélkül. Az ő tudáskörén belül is van egy pont, melyre hivatkozhatik. Ez a tények hatalma. Neki tény kell. Ahol ez nincs, ott hiúságos szörszálhasogatás ütötte fel a maga sátorát. Ily sátorvilág az ő nézete szerint az egész philosophia. Lássuk — úgymond — vajon az exact tudományok emberével szemközt nem hozhatnánk-e fel egy-két tényadatot. — Hivatkozik Allihn és Ziller folyóiratára, melyet Lipszéban adnak ki e cím alatt: Zeitschrift für exacte Philosophie. E

folyóirat célját az első kötet I. füzetének V. lapján ilyféle nyilatkozat fejezi ki: „azon indokokat akarjuk elősorolni, melyek a gondolkodást a mostani idealismus tévelyeitől az elméleti philosophiában az exact realismushoz, a gyakorlati philosophiában pedig a tiszta idealismushoz átvezetik.” E nyilatkozat bizonyoságot tesz arról, hogy a herbartisták a philosophiának legalább elméleti oldalát exact tudománynak tartják.

Idézi ezek után Fischer Kunót,⁶ ki még tovább megy. A philosophia, mondja ez, a maga tárgyát sem nem találhatja fel, mint a természettudományok, sem nem szerkesztheti azt, mint a mennyiségtan. Innen az látszik következni, hogy a philosophia nem exact tudomány. És mégis tudománnyá akar lenni? stb. — A philosophiának megállapítása végett — folytatja — helyezkedjünk a tapasztalati tudományok álláspontjára... Vannak tapasztalati tények, vannak azokról szóló tapasztalati tudományok is. E tudományok annyifélék, ahányféle a tapasztalás országa. Maga a tapasztalati tudomány is egy a tényadatok közül [közül]. Vagy talán nem? A természeti tudomány éppen oly tényadat, mint akármily természeti tünemény. A tény megmagyarázandó, tehát ez is. E tényt a tapasztalati tudományok nem képesek megmagyarázni. Nem képesek pedig azért, mert éppen ők hozzák azt elő. Aki a tapasztalati tárgyakat megmagyarázza, előhossa ugyan az azon tárgyakra vonatkozó magyarázatot, előhoz egy tapasztalati ismeretet, egy új tényt, de anélkül, hogy azt megmagyarázná. Előhoz tehát egy megmagyarázatlan egy megmagyarázandó tényt. — De ezen tényadat tekintetéből is kell egy magyarázatnak, egy tudománynak léteznie. Vagy talán nem? Maga a tapasztalás maradjon-e homályban akkor, midőn a tapasztalati tárgyak felvilágosít-

tatnak? Ha tehát a tapasztalati tudományok felvilágosítása szükséglet, követelniök kell azon tudományt, mely a tapasztalást, az ismeretet megmagyarázza. E tudomány a tudománytan. Ez teszi a philosophia feladatát. A dologhoz nem értők éppen ott keresik a philosophiát, ahol nincs. Nem csodálhatni azután, ha rá sem találunk. A philosophia nem választ magának álláspontot valahol a tapasztalati tudományon kívül, hanem azokon belül. Itt van az ő állomása, itt foglalkodik [foglalkozik] ő azon feladattal, mely nem kevesebbé tényleges, nem kevesebbé határozott és exact, mint akármily más tudományé. Ezek Fischer Kuno gondolatai. Horváthunk szerint fölös minden szó, mely hozzájuk csatoltatnék.

Arra vonatkozva, hogy a philosophia csak eszköz, mely sikeresen alkalmazható, a) az emberi tehetségek művelésekor; b) az egyes tudományokban; c) akármily másféle tárgykörnél, bölcsészünk így elmélkedik. Az első pontot különösen azok vitatják, kik a, kik a philosophiát az emberi tehetségek gymnastikájának tekintik; a második pontot azok, kik valamely tudománnyal rendszeresen foglalkoznak; a harmadikat azok, kik az élet bonyodalmas viszonyai között előforduló ügyeket behatóbban tárgyalják. — E pontok mindegyikének van helyeselhető, de van kifogás alá eső oldala is. Lássuk őket egymás után!

Mivel — úgymond — a tudományok között egyedül a philosophia az, melyen belül az emberi szellem saját tehetségeit először általában, azután különleg, majd egymáshoz való viszonyulásukban, végre mint azon egy organismus belsőleg összefüggő szükségképpeni fejlődésfokait áthatja, s ezáltal önmagának ismere-

tét öntudatosan létrehozza; továbbá, mivel e philosophia saját létezésének megvalósításakor a szellem valamennyi tehetségének szabályszerű mozgását igénybe veszi, s ezt téve azoknak bizonyos készségekkel való ellátását eszközli; éppen nem lehet váratlan, ha az önmagának ismeretére jutott szellem a philosophiát azon eszköznek nézi, melynek segédelmével az önismeretet öntudatosan megvalósította. De következik-e már azért innen, hogy a philosophia csak eszköz? Tudhatná-e a szellem, hogy az ő tehetségeinek egésze [egésze vagy összessége] valódi organismus, ha a philosophia, melynek segédelmével ezen organismus megtudatolása [megismerése] létesítve lőn, belsőleg, vagyis organice összefüggő ismeretekből nem állna? Teljességgel nem. [Egyáltalán nem.] Hanem ez mutatja, hogy a philosophia több, mint csak eszköz. Az organice összefüggő ismeretek egészletét [egészét vagy összességét] tudománynak szoktuk nevezni.

De nem lehetne-e azért a philosophia eszköz — folytatja tovább bölcsészünk — a tudományok irányában? Azon állásnál fogva, melyet a tudományok sorában elfoglal, lehetne őt ilyenek is tekinteni. A philosophia legfőbb tudomány. Mint ilyen, a tudomány fogalmát a fejlődés legfőbb fokán történt megvalósíttóságában tartozik feltüntetni; innen van, hogy ő mindenik tudomány előhozhatásának egyik szükségképpeni föltétele [feltétele]. Ha ő nem lebeg irányadólag a szellem előtt, akkor, midőn ez különböző ismeretekkel foglalkodik [foglalkozik]: e foglalkodás [foglalkozás] hozhat elő egyes ismereti csoportokat, de egyes tudományokat nem. A philosophia vizsgálja és állapítja meg azon alapfogalmakat, melyeken az egyes tudományok nyugszanak; a philosophia világosítja fel azon módszerek mivoltát, melyek az

egyes tudományok szerkesztésekor alkalmaztatnak; a philosophia jelöli ki azon általános célt, mely felé minden tudománynak mint tudománynak törekednie kell. És mivel az egyes tudományok annál kiválóbban felelnek meg saját hivatásuknak, minél nagyobb érvényre juttatták magukon belül a philosophiától tudva vagy nem tudva átvett mozzanatokat: mondhatni, hogy a philosophia a többi tudomány létezésének és haladhatásának egyik eszköze. De állana-e ez, ha a philosophia a többi tudomány létesülésére éppen azáltal nem folya be határozólag, ami őt magát valódi tudománnyá teszi? Kölcsönözhetne-e a philosophia az egyes tudományoknak igaz alapfogalmakat, ha ő azoknak igazságát, saját elvének igazságánál fogva napfényre nem hozhatná? Adhatna-e az egyes tudományoknak biztosan alkalmazható igaz módszereket, ha ő azok biztosságáról és igazságáról, saját módszerének igaz voltánál fogva meg nem győződhetnék? Teljességgel nem. [Egyáltalán nem.] Több tehát a philosophia, mint csak eszköz.

Az elmondottak után azt is könnyen megmagyarázhatónak tartja bölcsészünk, ha némelyek a philosophiát az élet bonyodalmas viszonyai között, bármily tárgykör megismerésekor és behatóbb kezelésekor érvényes eszköznek tartják. Ahhoz ugyanis, hogy az életbeli bonyodalmak között lelt tárgykör, az ennek létezését feltételező viszonyokkal együtt célirányosan felfogottá, és e felfogás után célirányosan felhasználhatóvá váljék, okvetlenül szükséges az, hogy a szellemi tehetségek célirányosan kialakított készségekkel legyenek ellátva, tehát oly szellemi birtok, melyet csak a philosophiával való öntudatos foglalkodás [foglalkozás] idézhet elő ott, ahol alap van rá. De mondhatni-e azért okszerűen, hogy a philosophia csak eszköz?

Ezek után áttér cáfolatára a harmadik nézetnek, mely szerint a philosophia nem tudomány azért, mert semmit sem mutathat fel, ami őt az egyes tudományoktól határozottan megkülönböztetné. Ezen cáfolat lényegét a következőkbe foglaljuk. — Az ezen nézethez ragaszkodók három csoportra oszlanak. Az első csoport sehol sem talál olyan tárgyat, melynek tudományos megismerése a philosophia kizáró [kizárólagos] feladatát teszi. Az ember lényeges viszonyainak határai közé eső tárgyak, úgymint: a természet, az emberiség és az Isten, le vannak már az egyes tudományok által foglalva. Mi még ezeken kívül léteznék, az a tudománnyá alakítandó ismeretek tárgyai közé nem soroztathatik. Ezen rész tehát a philosophiát tárgyihiányosságról vádolja. — A második csoport az ismerés szempontjából kiindulva, főleg azon sajátosság előmutatását sürgeti, mely a philosophiai ismerésmódot a többi tudományban divóktól határozottan megkülönbözteti. Ha a bölcsész az értelmi szemléletet állítja elébe, azt e csoport a mysticismus homályai közé utasítja mint önkénytől függő és határozott tárgyra éppen nem irányuló valamit. Ha a bölcsész a tiszta gondolkodást említi, azt e csoport üres agyszüleménynek tekinti; mert az ismeretet a szemlélet és a gondolat egysége teszi valódivá. Ha a bölcsész az általános tudásra vonatkozik, azt e csoportbeliek elvetik; mert az emberi véges gondolkodás nem teremt, hanem csak utángondolja a világi lények által már megvalósított isteni gondolatokat. Innen aztán az ítélet, mely a philosophiától mint tudománytól az önállóságot megtagadja. — A harmadik csoport — mondja bölcsészünk — az egyes tudományokat veszi szemügyre, s átvizsgálván az azokban lelt tárgyakat, ismerésmódokat és alkatrészeket, azt következteti, hogy a tárgy, mellyel valamely tudomány mint tudomány foglalkodik [foglalkozik], csak

egy lehet, de az ismerési mód, melyet érvényesít, kétféle: utólagos és előleges [előzetes]. Az utólagos a különösektől az egyetemesekekhez fölemelkedik; az előleges [előzetes] az egyetemeseektől lebecsátkozik a különösekhez. Tehát minden tudományban az empiriai és philosophiai rész, melyek egymást kölcsönösen föltételezik és kiegészítik, nem szakaszthatnak el egymástól; mert ugyanazon tudományon belül, a tárgy teljes megismerésénél fogva, egymást kölcsönösen szükséglik. — mondják továbbá, hogy nincs ok, mely lehetővé tenné vagy szükségelné, hogy az egyes tudományok egészéből kiszakasztott philosophiai részek egy önálló, s philosophiának nevezendő tudományegésszé tömörüljenek. A külső célok után induló erőszak sohasem szülemített [szült] még tudományegészet. Világosan mutatják ezt az egymást kölcsönösen megtámadó és lerontó philosophiai rendszerek is. Divatoznak egy ideig, míg ti. a csalódás tart, azután pedig valódi nyom nélkül elenyésznek.

Kérdés már most — mondja Horváth —, vajon a philosophia mutathat-e föl tárgyat, ismerésmódot, vagy egészleti sajátosságot [általános sajátosságot], mely őt az egyes tudományoktól határozottan megkülönböztetné? Ha nem mutathat, min sarkallik [alapul] azon önállóság, melyet szünet nélkül követel? — Némelyek, bölcsészünk szerint, a philosophia tudományos volta ellen torzsalakodók fölfogásában keresik azt a hiányt, mely miatt fonákul ítélnék. Ezek szerint hiányos azon fölfogás, mely a philosophiát a tudományok sorában csak elsőnek, valamint hiányos az is, mely csak utolsóként tekint; mert a philosophia mint tudomány első is, utolsó is. Első, ha a tudományok synthetice kezeltek, mert akkor minden más tudománynak alapul szolgál; utolsó, ha a tudom-

mányok analytice kezeltek, mert akkor a philosophia csak a többi tudomány létrejötte után áll elő. Másképp áll a dolog, ha nem a tudományok keletkezésének folyamatát, hanem azon eszmét hangoztatjuk, melyet a philosophia érvényre juttat, akkor a philosophia a többi tudomány irányában első is, utolsó is, mert amaz eszme az emberi szellem tudományos életén belül alap is, cél is. Alap, mert rajta nyugszik e tudományos élet minden irányban való fejlődése; cél, mert e fejlődés csak ott és akkor lesz igazán befejezve, ahol és amidőn amaz eszme teljesen megvalósított. Sajátképpen tehát nem ezen eszme az, mely a tudományok létrejöttének folyamatán keresztül megnyilatkozó életet mozgatja; tényező, mely önmagának ismeretét megvalósítja, a kérdés alatti eszme fokenkénti fejlődésének közvetítése által. Túl van az bármily kétségen, hogy a mindenképpen igaz ismeret után való törekedés, az öntudatra fejlődött emberi szellem életén belül, mindenkor valódi szükséglet. — Hibáznak tehát azok, kik a philosophiát a többi tudomány szülemítvényének [szüleményének] tartják; mert egy tudomány sem lépheti át a maga határait, sem nem szülemíthet [szülhet] más tudást a magáén kívül. Az előadottakból azt következteti bölcsészünk, hogy főleg azon viszonyt kell szem előtt tartanunk, mely a philosophia és más tudományok közt létezik. Ezen viszonynak külső fölfogása szerint a philosophia lesz a többi tudomány eredménye, azaz e fölfogás szerint a philosophia függ a többi tudománytól: mert, hogy a philosophia saját elvéhez eljuthasson, és azt, midőn önmagát szerkeszti, annál könnyebben felhasználhassa, a többi tudományok e célra neki feltétlenül szolgálnak. Ellenben ezen viszony belső fölfogása szerint — pedig ez itt a fődolog — a többi tudomány függ a philosophiától; mert ez saját eszméjénél fogva benne van a többi tudomány-

ban, mindaz, ami a többi tudományban philosophicum, ezen eszméből fakad, ez okozza, hogy a többi tudomány a philosophia önállóságra fejlődésének feltételül szolgál. Midőn — mint fentebb említők — a többi tudományok az ismeretek felhalmozódása következtében külön-külön csoportosultak, a philosophia, saját elvének minden elemtől megszabadítása után, szinte [szintén] önállóságra vergődött, azon tudásra nézve, mely belőle fakad, nem függ többé a többi tudománytól. A philosophiai tudás birtokában van saját önálló alapjának. Ezen alapnak kétségtelen birtoklása teszi a philosophiát önálló tudománnyá. Nem is lehet más mint tudomány, az említett alapnál fogva, mely nem a szertecsapongó képzelem és ingatag önkény határai között keresendő, hanem a philosophia eszméjének eredeti, tehát elvitázhatlan súlyosságában rejlik.

A philosophiának mint ilyennek legfőbb hivatása az igazság és bizonyosság egységének biztosítása. Ez az, mi ezen tudományt minden más tudománytól határozottan megkülönbözteti. A philosophián kívül némely tudományban a bizonyossággal, másban az igazsággal találkozunk, e két elemnek egységbe hozása jellemzi a philosophiát, hol ezen egység a tárgy ismeretének teljességénél fogva szükséges, nem maradhat el a philosophia befolyása. Ki ezt tagadni merné, azt elegendő volna a bölcsészeti jogtanra, a bölcsészeti természettudományra, a történelem philosophiájára, és a bölcsészeti vallástanra utalnunk. Fényes bizonyítékok ezek arra nézve, hogy a philosophia valóságos tudomány. És most mi mondjuk azt idézett bölcsészünk meggyőző elmélkedéséről, mit ő Fischer Kuno gondolatairól mondott: „föls minden szó, mely hozzá csatoltnék.”

Sokan a tudományban a tények megállapítását tartják legfontosabbnak. Szerintök az igaz maga a tény. Ámde a tudomány az igazság megismerése, a maga körébe tehát fel nem vehet semmit, mi kellően bebizonyítva és indokolva nincsen, csak így éretik el az alaposág, mely minden tudományban a bebizonyítás eredménye. Állítások és vélemények, melyek feltételeken és tényeken alapulnak, csak úgy nyernek tudományos bizonyosságot, ha magok az alapok valóknak bizonyítottak be. Azt talán csak nem tartja, ki a tudomány mibenlétét felfogni képes, hogy a tények nem szorulnak megvizsgálásra; mert ha ez állana, úgy a tudomány nem lenne egyéb, mint tények összegyűjtése, s így nem is ismerné meg az igazságot sem a szellemi, sem a természeti világban. Ebben úgy, mint amabban, meg kell a tudománynak a tényeket vizsgálnia, azok okait és törvényeit meg kell ismernie, csak így válhatván az igazság megismerésévé. És vajon mit tesz az, hogy a tényeket meg kell vizsgálni? ez nem más mint a tudománynak igazolása; mert a tudományban mindent igazolni, indokolni, mindennek ésszerűségét és törvényeit kutatni kell, s ebből következik, hogy a tudománynak feltételei, elvei, törvényei megfejtés nélkül nem maradhatnak. A tudomány igazolása a philosophiának feladata. Ezt elvitázni teljes lehetetlenség; mert vajon mivel foglalkozik minden tudomány? — bizonyos körrel vagy a szellemi vagy a természeti világban, és mit vizsgál minden tudomány? azon tényeket, melyeket saját körébe felvesz. Innen származnak az egymástól különböző tudománykörök. És a tudományok ebbeli tevékenységének, mellyel saját körük tényeit vizsgálják, eredménye maga a tudomány, tehát egy új tény, az ismerés ténye. A történettudomány éppen úgy tény, mint az események, melyeket körébe zár, a természettudomány éppen úgy tény,

mint a természeti tünemények, melyeket vizsgál. Meg kell-e ezen új tényeket, az ismerés tényeit, a tudományokat vizsgálni? — Kétségtelenül; mert a tudomány maga mint tény, igazolás nélkül nem maradhat. De talán minden tudomány vizsgálhatja önmagát mint ismerés tényét, vagyis önmagát igazolhatja? — Nem; mert magát az ismerés tényét, a tudományt az egyes szaktudományok elmékedéseik körébe nem vonhatják; azt saját körük tényeinek, azaz saját tárgyuknak vizsgálása által ők maguk hozzák létre. Az ismerés maga tehát működésöknek végeredménye, s így nem előttök fekvő s általuk elemezhető tárgy. Világos ebből, hogy a többi tudományok éppen önlétöket, a tudományt nem képesek igazolni. E kérdés megoldása a bölcsészetnek első és legsajátabb feladata. E feladatánál fogva méltán nevezhető ismeret- vagy tudománytannak.

A philosophia ebbeli feladatát teljesíti a logika és a metaphysika által. A logika a fogalmak, ítéletek és következtetések tudománya, mert ismereteinket a tárgyak mivoltáról s minőségéről ítéletek által fejezzük ki, a tudományos ismeret pedig indokokat, bizonyítékokat feltételez. Innen származnak az indokolt ítéletek, vagyis következtetések. A metaphysika az ismerésmódokat, az ismeretet, s vele együtt a tudományt alapító törvényeket fejtegeti, szabályai alkotók, melyek az emberi ismeretet alapítják. E tudomány vizsgálja azon alaptényezőket, melyek úgy a természet, mint a szellem körében az összes lét világának egyetemes alaphatározmányai [alapmeghatározásai vagy definíciói]; melyek tehát a mi elménket is határozzák a fogalmak képzésében, és mindennemű gondolkodásban. Ugyanannyi [ugyanolyan?] iránypontok ezek, melyek szerint az ész a gondolkodást vezérli. — Ezek az

úgynevezett categoriák, a természeti és szellemi létnek [létnek] alaphatározmányai [alapmeghatározásai], melyek szerint kell a mi elménknek gondolkodni, ha okosan akarunk gondolkodni. Az okosság categoriájának is lehet őket nevezni, amint ti. az okosság nemcsak a gondolkodó elmében nyilvánul, hanem a tárgyokban is létezik. — Minden tudományban ezen okosságot keressük, és akarjuk megismerni, csak hogy létezésének más-más köreiben és nyilvánulásában. És mégis mi az, mit általában észnek, okosságnak nevezünk, mi mindennemű vizsgálódásaink tárgyát képezi? E kérdésre egyedül a philosophia felelhet mint tudománytan, midőn a valóság szükségképpeni határozmányainak [szükségszerű meghatározásainak] egész rendszerét kifejti és megállapítja. — Vannak az észnek egyetemes categoriái, vagyis általános észcategoriák, melyeknek kifejtése kizárólag a philosophiának feladata. Ilyenek a mennyiség, minőség, okság, lényeg, jelenség, célszerűség stb. Ezek a létezés minden köreiben egyképpen érvényesek, annyira, hogy azokat folyvást kellő figyelemben kell tartanunk, ha az okoskodásban hibát elkövetni, s a gyakorlati életben botlani nem akarunk. — A philosophia feladata az ismeret alapját megfektetni [lefektetni], különben nem volna semmi, honnan a többi tudományok kiindulhatnának; a philosophia igazolja a tapasztalást, igazolja általában az emberi tudást. Nagy számmal vannak oly alapfogalmak, melyek mivel a valóság, vagyis az okosság [logika] általános határozmányait [meghatározásait] fejezik ki, minden tudományban nélkülözhetlenül használatnak, és azok helyes használatától függ minden tudományban ismereteink helyessége. Mégis ezeket egy tudomány sem képes a maga körében megfektetni, szabatosan megállapítani. — Eb-

ből önkényt folyik a philosophia és más tudományok közötti viszony. A mondottakat alkalmazva, nézzük a tárgyat közelebbről.

A nyelv nem más, mint az ész öntevékenységének műve. Ész és nyelv fejlődésökben egyenlő lépéssel haladnak, szoros összefüggésöknél fogva. A beszéd szükségképp az ítélemódhoz, a nyelvnek szerkezete pedig a gondolkodás törvényeihez van szabva. Innen van, hogy ámbár a nyelvek sokban különböznek egymástól, mégis a beszéd alapszerkezete minden nyelvben ugyanaz. A gondolkodásnak eredeti, azaz egyetemes és szükségképes [szükségszerű] törvényei tehát a nyelvtudomány alapjai, és ezen törvényeket a bölcsészet fejtegeti. Így találkozik a bölcsészet a nyelvtudománnyal.⁷

A történelem leírja az emberi élet különféle eseményeit, s ezáltal a lefolyt idők tükrét állítja előnkbe. Feltárja előttünk az emberi cselekmények nagy könyvét, hogy abból okuljunk. Akkor is midőn az egyesek és népek viszontagságai reánk valami különös érdekléssel nem bírnak, oktatólag, lelkesítőleg és buzdítólag szól hozzánk az elmenagság és jellemzilárdság magasztos képei által, melyek kedélyünket ébren tartják, s akaratunkat utánzásra ösztönzik. Ámde mi lenne a történelem philosophia nélkül? nem más, mint az eseményeket szárazon elsoroló, hatás nélküli évkönyv. Magasztos szellemtől kell annak vezéreltetnie, az okok és okozatok egybefüggését, az emberiség szellemi fejlődését, ennek rugóit és fokait kell feltüntetnie. A történész készen találja a történeti eseményeket, de midőn azokon át egyes nemzeteknek, vagy az egész emberiségnek kifejlődését vizsgálja, az emberiség cselekményeiben, viszontagságaiban, egyszóval a közélet fejlő-

désében nyilvánuló törvényeket, az okságot szükségképp kell nyomoznia. De miben áll az okság? Melyek annak törvényei? Azt megfejteni a philosophia-, különösen a metaphysikának feladata. Miért szükséges, hogy az emberiség ne egyszerre érje el célját, hanem ezredévek küzdelmein át, az események lassú, de folytonos fejlődésében közeledjék rendeltetéséhez, vagyis miért okszerű, hogy van történet? E kérdésekre nem felel a történet mint szaktudomány, hanem a történet philosophiája, mely az ember fogalmából, és az emberi intézmények természetéből kimutatja a történeti fejlődés szükségét.

A mennyiségtan nem foglalkozik a létezők minőségével, hanem szorosán a mennyiséget veszi tekintetbe, miért is fogalmaink szerkesztésénél az elvont gondolkodást használja. Szoros következetessége és pontossága, tantételeinek szembeütésénél fogva első helyen áll a tudományok sorában. De valamint minden tudomány, úgy a mennyiségtan is a gondolkodás törvényeitől függ. Az egyenlőség és megegyezés [azonosság] elvei képezik sarkigazságait, és a gondolkodástani [logikai] meghatározás [definiáció], felosztás és bebizonyítás szabályaitól el nem térhet, midőn igazságait lehozza. A tér és idő eszméire támaszkodik; gyakran beszél a végtelenről, s ez okból nem független a bölcsészet tudományától; mert e kérdésekre: mi a mennyiség, miben állnak az említett elvek, mi a tér és idő, mi a végtelen? — nem felelhet a mennyiségtan. Ez a metaphysika feladata.

A természettudományok részint a termékek [teremtmények?] tulajdonságait, részint a külvilági jelenetek [jelenségek] törvényeit nyomozzák. A törvényeknek, melyek alatt a jelenetek [je-

lenségek] állanak, fejtegetése a természettudományokban oknyomozásra vezet, mely lehetőségessé teszi a belátást a természet titkaiba. Ez úton lett az anatomia összehasonlítóvá; a botanika nem elégszik meg a termények kültulajdonságainak ismeretével, hanem a növények belső alkotását [alkatát] is gondosan vizsgálja; az ásványtan a földismének [földtannak vagy geológiának] szolgál; a vegyész az elemek összeköttetésében létező ésszerűséget keresi. Az oknyomozás idézte elő azt, hogy a természet ismeretében oly nagy mérvű előhaladás történt, miszerint napjainkban mintegy új világ nyílt a bűvárkodó ész előtt. S vajon mire vezet a törvények és okok nyomozása a természetbűvárt, ha nem az észnek eszméire, következésképp magára a bölcsészetre, mely egyszersmind a nyomozás szabályait is fejtegeti.⁸

A hittudomány az isteneszmén, az észnek legfönségebb eszméjén alapszik. Előadja, milyen viszonyban érzik és tudják magukat Istenhez valamely vallás hívei. A hittudomány és bölcsészet tárgya tehát közös, s e tárgyközösségnél fogva a hittudomány elválhatlanul csatlakozik a bölcsészethez. Az észnek eszméiből, melyeket a bölcsészet fejteget, indul ki a hittudomány, ezekre fekteti hitágazatait. A pozitív hittudomány magára hagyatva, az isteneszmének realitását ki nem mutatja a gondolkodás előtt; a vallásnak mint istenneli viszonyunknak szükségességét meg nem alapítja. Mindezek csupán a természeti és szellemi világegyetem philosophiai átvizsgálása, átértése által eszközölhetők. Pascal mondja, hogy az, ki a religio igazságát bebizonyító okokra talál, hasonló az emberhez, ki az őt dús örökössé kinevező okirat birtokába jutott. Vajon nem fogja-e, ha ugyan bír józan ésszel, ezen okirat érvényességét vizsgálni? Ez a bölcsé-

szet hivatása. Azért nagyon csalódtak azon bölcsészek, kik elvül állíták fel azon hibás nézetet, miszerint ami felettünk van, az nem tartozik hozzánk. „Quae supra nos nihil ad nos”.⁹ Értelmünk nem vonhatja el magát egészen a létező Istentől mint szellemvilágunk napjától, már csak azon szoros viszonynál fogva sem, melyben vele állunk. Valamint tehát megvetendő azon gögös philosoph, ki bölcséletéből a vallást végképp kizárja, úgy csak sajnálkozásra méltók azon elfogult theológusok, kik szerint az emberi ész nem képes az Isten eszméjéhez emelkedni, hanemha [ha csak nem] természet fölötti segély mellett; mert hiszen így nem léteznék valásphilosophia, mi pedig a bölcsészeti törekvéseknek legmagasabb vívmánya, mire alább reflectálni fogunk.

A törvényhozó- s politikusnak az elv, jog s kötelesség létéről meggyőződnie, valamint az emberi cselekedetek beszámításának mibenlétét ismernie kell, pedig e tárgyak csupán az ész eszméinek nyomán, tehát a philosophia által megfejthetők. — Az emberi élet jeleneteit [jelenségeit] egészséges és beteges állapotban értelmező orvos nem kerülheti ki a lelki állapotok és jelenetek [jelenségek] vizsgálását; mert a test és lélek egymással közösülésben [összeköttetésben vagy kapcsolatban] állván, a lelki állapotok majd [egyszer] jótékonyan, majd [másszor] kártékonyan hatnak a testi életre.

Következik tehát, hogy bármily irányban iparkodunk magunkat tudományosan tájékozni, mindenütt előáll a bölcsészet tudományának szükségképes [szükségyszerű] befolyása minden egyes tudományágba. — Kitűnik továbbá, hogy a gondolkodásnak számos fejtvényei [rejtélyei] vannak, melyeket meg kell oldani a tu-

domány érdekében, különben ismereteink igazolatlanul maradnának. E megoldás pedig egyedül a filozófián belül eszközölhető. Kívüle egy tudomány sem képes azt saját körén belül létesíteni. Kiténik, miszerint a philosophia építi fel az ismeret azon alapját, mely a többi tudománynak kiindulási pontul szolgál, s az ő feladata a tapasztalást, s általában a tudományt igazolni. Tehát a philosophia önálló tudomány a maga nemében, melyről Herbart azt állítja, hogy azt, mint más tudományt tanulni kell, csak hogy nagyobb tehetségeket, élesebb felfogást s mélyebb gondolkodást igényel.

Minden kornak vannak saját vezéreszméi, van uralkodó világnézete. Ezért hivatkozunk oly gyakran, néha fennhéjázva is, a korszakokra. A gyakorlati téren és az elmélet mezején egyiránt minden kor bizonyos alapnézetekhez, elvekhez ragaszkodik, a szemlélet minden egyes nyilvánulataiban, a tudományban éppen úgy, mint a művészetben s vallásos érületben, és a társadalmi élet minden egyes intézményeiben [intézményeiben]. Ezen alapnézetek irányadói mindenben az ember gondolkodásának s tevékenységének; ezek érvényesítésétől származik minden kor műveltségének saját jelleme, mint azt a történelem bölcsészete elénk állítja. És vajon micsoda forrásból származik ez? Abból, hogy minden kornak, minden népnek van bizonyos filozófiája.¹⁰ A bölcsészet történeti kifejlődésében, amint az emberi tudás időről időre érvényesebben tárgyalatott és bíráltatott, a filozófiában új reform jött létre, új rendszer emelte fel fejét, s ezt így hozta magával a tudomány fejlődésének természete. De ezen filozófiai új rendszerek a többi tudományok reformját is előidézték, s mély gyökeret vertek saját korszakuk szelleméletének minden rétegeibe. Igazolják ezt azon mozgalmak, melyek a szellem-

dús görögöknél Socrates és Platon, a keresztény polgárosodásban verulami Bacon, Descartes, Locke, Hume, Kant, Hegel, Herbart sat. rendszerét nyomban követték. Világos tehát, hogy minden sikerült bölcsészeti rendszer saját kora műveltségének állapotát tünteti fel, mert annak irányadó eszméit tudományosan ismerteti azáltal, hogy nem csupán ismeret- s gondolkodástani alapfogalmakat fejteget és megalapít, hanem a szellemi és természeti életet is egyaránt vizsgálja. És íme, ki van jelezve [jelölve] a bölcsészetenek abbéli magasztos feladata is, miképp az embert önmaga és a világ ismertetésére [megismerésére] vezeti.

Az eddig előadottak bővebben tájékoztató elmélkedésre hívnak fel bennünket a bölcsészet feladata fölött. A bölcsészet a végokok tudománya lévén, az emberi ismeretek alapokait s végeredményét iparkodik tisztába hozni. E tekintetben a többi tudományok anyagot nyújtanak neki, s a bölcsész annál biztosabban érheti el célját, minél mélyebben hatott a részletekbe, mert a bölcsészet meglevő ismereteinek egy egészbe foglalt rendezése s áttekintése lévén, anyagot igényel, mely nélkül nem lehet bölcselkedni, éppen úgy, mint gondolkodni tárgy nélkül. Minden újabb ismeret könnyíti az áttekintést, s terjedelmesebbé teszi a bölcsész látkörét. A bölcsészet továbbá mint a végcélok megismerésének tudománya hivatva van arra, hogy megnyugtassa az embert, összhangzásba hozván őt önmagával és a mindenséggel, saját tudatával és tevékenységével. E tudomány célja a szellemi tökély és boldogság lévén, nem lehet a bölcsésznek kevesebbre törekednie, akarnia kell elérni azt, mi a gondolkodó lényre nézve legmagasztosabb, tudniillik értelmi s érzelmi valójának tökéletes megnyugtatóását, megszerezvén tudását annak, mi eddig homályban

állott előtte, elosztatván a kétségek fellegeit, melyek elzárták szemei előtt az igazság napját. A bölcsész minden ismereteibe összhangzást igyekszik hozni, tehát azokba is, melyeket pozitív tapasztalati úton szerzett; mert a bölcsésznek feladata, az ember előtt tapasztalatilag feltűnt mindenségbe, magát sem zárva ki, meg-egyezést és összhangzást hozni gondolatával, hogy az értelmi világban elfoglalhassa azon néztpontot [nézőpontot], melyről a létezők egyetemiségének [egyetemességének] minden részleteibe beletekinthetvén, az egész szoros, s az emberi természetünket kielégítő viszonyban lássa. Valóban magas szempont ez, mondhatni a legmagasabb, melyre az ember, ha hivatva van, csak minden szellemi tehetségeinek összhangzó közreműködésével juthat. Ha a bölcsész minden tényezőt felhasználva az emberi értelem kilátásának legmagasabb fokát elérte, s az egyes ismeretek eredményét, s azoknak végszállait összefoglalja; ha nem csupán önmagára, hanem az egész mindenségre, s ennek végokára reflectálva, mindent egy fő gondolat egységébe vonni képes, akkor a legteljesebb értelemben bölcselkedik. A gondolat egységébe vont ismeretek összege a bölcsészet vívmányát képezi, de az egyéni észnek ezen titkát nem lehet fellebbenteni más előtt; mert bölcsészetünk tartalmát másba nem olthatjuk. A bölcsészet mint tudomány nem egy [nem azonos] a bölcseléssel, s az ebbeni tökély magas fokára vitt gyakorlattal; mert míg a bölcselés élet, a tudomány maga elméletet foglal magában. Azonban mindemellett a bölcsészeti rendszerek felállítóinak tisztök kijelölni az ösvényt, melyen haladva, tanulmányozva, másoknak is el lehet amaz ismeretek birtokába jutni, melyek nélkül nem lehet azon pontot elérni, honnan a bölcsész gondolatvilágában szétnéz.

Tévednénk, ha azt hinnők, hogy a philosophia az ismeretek sokféleségének s az ellenvetéseknek felhalmozásában áll; mert a bölcsészet lényegét a rendezni tudás, az összefüggés belátása és az eligazodás teszi. De nem is karolhatja fel saját körébe a mindentudást; mert ezt észbeli tehetségünk, elménk, ítéletünk, emlékezésünk határozott véges volta nem engedi. Nem: minden igazat és valót tudni, hanem: minden nem igazat és tévútra vezetőt felismereni a bölcsészet hivatása. Az ember sem gondolategységébe mindent bele nem foglalhat per synthesim, sem a végső elemek boncolgatásáig le nem szállhat per analysim. Értelmünk ereje sem az igazság szétfutó szállait nem követheti a végtelenig, sem azon egység titkába bele nem tekinthet, melybe mindenek összefolynak. Ebben találkozik értelmi világunk a földivel. Testünkre nézve a földhöz mint lakhelyhez vagyunk szorítva, mégis világunknak, melyben élünk, sem végső széleit, sem középpontját nem ismerjük. De vajon szükségünk van-e nekünk erre, hogyha a bölcsészet valódi hivatása az, hogy az emberi ismeretekbe egységet hozzon, s ezáltal az értelmet és szívet egyaránt megnyugtassa? — Képes-e a vegytan a tételnek [valószínűleg sajtóhiba; lételnek, vagyis létnek] végső kapcsait felfedezni? Képes-e összetevés útján azon tökélyi fokot elérni, hogy valamit teremtsen, vagy csak egy élő organismust létre hozzon? Képes-e a mennyiségtan számjegyeivel a végtelen nagyságot kimeríteni? És mégis, ki merné állítani, hogy a mennyiségtan, vagy a bámulatos eredményeket felmutató vegytan nem tudomány? A bölcsészet hivatásához képest az emberi ismeretek egységét biztosítani törekedvén, minél terjedtebb s biztosabb ismereteket feltételez, megkívánja a tudományok minden ágának lehető művelését, még inkább az ismeretek rendezését, megegyeztetését [összeegyezteté-

sét], s a végeredmények egybefoglalását, következőleg arról is gondoskodik, hogy a tudományok minden ágában lehető legnagyobb haladás biztosíttassék, s az ismeretek bővítésének s tökéletesítésének eszközeit is javítani iparkodik, hogy ne csak az érzékek legyenek a külfelfogásra [a külvilág felfogására] alkalmasak, ne csak az értelem ereje s működésének törvényei legyenek pontosan meghatározva, s tevékenysége fokozva, hanem az erkölcsi természet is mint az emberi nem boldogságának egyik tényezője mindinkább kimíveltessék, s ezúton is az igazság feltalálása könnyíttessék. A philosophia nem elégedhetik meg az értelem kimívelésével, hanem ehhez az akarat idomítását és művelését is kell csatolnia, mert az egész embernek kiművelését kell eszközölnie. „Isten az igazságot elrejté — mondja Vajda Péter —, hogy dolgot adjon az embereknek, hogy el ne unják magukat... és teremte haszonlesést, szűkkeblűséget, gyöngé szemeket, vak hiedelmet, éber ellenségekül az igazságnak, hogy támadjanak férfiak, harcra szállani készek az igazságért, megvetők a földet, s edzett lélekkel tűrők, halók az elvert [elméletért]. — Van szükség emberekre, kik aközben, míg mások a nap élvei- vagy terheivel foglalkoznak, lándzsát törjenek az igazság mellett, s mint az elv [elmélet] hősei hódítsanak, s gyűjtsenek zászlóik alá kicsinyeket és nagyokat.” — Ez csupán az értelem és akarat arányos kiművelése által eszközölhető. „Nem gondolhatni semmit a világban — mondja Kant —, sőt általában azon kívül is, mit minden megszorítás nélkül jónak lehetne tartani egyebet mint a jóakaratot.”¹¹ A bölcsészet tehát a tehetségek legnemesbjet, a minden szellemi haladás nélkülözhetlen feltételét el nem hanyagolhatja. Ez az akarat jósága. Ne is higgye senki, mintha akaratunknak az értelem mellett nem volna része az igazság hibátlan s tel-

jes megismerésében; az mert mint a tapasztalás tanít bennünket, ennek jó vagy rossz voltától azaz irányától függ, célt érjen-e vagy tévessen az ember. Gratty szerint a bölcsészet gyakorlati részét megsemmisíteni annyit tenne, mint az egész philosophiát lerontani.

* * *

Azok, kik tekintélyekre hivatkozva ócsárolják a philosophia tudományát, s ezáltal egyoldalúságuk- s e tárgyban tudatlanságuknak nyilvános jelét adják, alig méltathatók szóra, mi azonban ehelyütt nem kerülhetjük ki őket, nem csupán azért, mivel a hallgatás nem cáfolat, hanem különösen azért is, mivel kötelességünk törekedni, nehogy a tanuló ifjúság ferde, alaptalan nyilatkozatokkal tévútra vezetessék. — Cicero, kire a philosophia ellenében hivatkoznak, a római irodalom történelmében a legnevezetesebb egyéniség, Rómának legtudósabb fia, görög műveltséggel bírván, s ugyanazt rómaivá változtatni képes lévén, azon törekvésben, hogy a philosophiát honfiai között otthonossá tegye, magának első rangú érdemet vívott ki, midőn a görög bölcsészeti felekezetek tanait népszerű módon, s ékes latin nyelven közölte polgártársaival. Ő nemcsak azt mondá, mire a bölcsészet könnyelmű, s e tudományban járatlan ócsárlói hivatkoznak, hanem maga a köztársaság végett is szükségesnek tartotta a philosophiát a rómaiaknak magyarázni, úgy lévén meggyőződve, hogy a polgári társadalom díszé s dicséretére nézve nagyon érdekes, hogy oly komoly s jeles tárgyak latin nyelven is közöltessenek.¹² Cicero, ki a szónoki s államférfiúi pályát választotta, felismerte csakhamar, hogy a közepszerűsége túlmenkedő szónok a böl-

csészeti míveltséget nem nélkülözheti. Még mielőtt huszonhét éves korában diadalmasan védelmezte az atyagyilkolásról vádolt Sextus Rosciust, már Rómában hallgatta Philót, görög akadémikus bölcsészt, kit tudománya s erkölcei miatt a rómaiak nagyon tiszteltek. Sulla haragja elől Görögországba utazván, Athenben hallgatta askaloni Antiochust, ki a stoikusok bölcsészetét hirdette; megismerkedett Pomponius Atticussal, ki oly gyakran szerepel irataiban. Ő hozá át Görögországból Rómába a görög bölcsészet minden nemesebb csemetéit, s ez általa tisztelt bölcsészet történelmét a legnagyobb kellem- s világossággal megírta. Mondani lehet, hogy Cicero magát a szónok mellett egyszersmind bölcsésszé is képezte. Semmi rendszerhez sem kötöte ugyan magát, de a fontos kérdésekben mégis jobbára Platonnal tartott, habár Aristotelest sem veté meg. Ezért monda, hogy inkább akar Platonnal hibázni, mint más bölcsek véleményét követni. Ő mint philosoph, neveti az álmok jósló erejét, s más efféle tüneményeket, s az álombeli látványok okát magukban saját lelki állapotainkban helyezé, tudván, hogy a lélek alvás közben az érzékektől független, s az álom jobbára csak a nappali eszmék- s képzeteknek szüleménye. Előtte a stoikusok okoskodásai az Isten létét cáfolhatatlanná teszik; szerinte a jövő dolgok előre látása, az égi s földi tárgyak csodálatos elrendezése, s a természetbeni mozgások és változások rendje s összefüggése az Isten léteire mutatnak, s ezen fogalom ama főelv, miből egyedül lehetséges az igazságnak kihozása. Ki Cicerónak beszédeit úgy olvasta, hogy nemcsak az irány s kifejezések szépségét s tisztaságát vette tekintetbe, hanem gondolkodva okoskodásainak s érveléseinek lényegébe is behatni törekedett, az már ezek által is reá ismer benne az átszűrődött görög míveltségű bölcsészre, bölcsészeti munkái pedig e

tekintetben őt élesen jellemzik. Ilyenek: „De republica”, Platon hasoncímű munkájának példájára írva;¹³ „De legibus”, három könyvféle, elveszett, a legmegragadóbb tanokat foglalja magában. Lehetetlenség legalább egyet fel nem említenünk. Ő nemesak érté, hanem tanítá is, miszerint a legbölcsebbek mindnyájan megegyeznek abban, hogy az erkölcsi törvény nem származik s ered akár az emberek gondolkodási módjától, akár a nemzetek közti szerződéstől, sem pedig a népek megegyező törvényeiből, hanem hogy az öröktől fogva van, s oly bölcsesség, mely tilalmaz és parancsol, kinek-kinek lelkiismeretében alapulva.¹⁴ Ő mint bölcsész tanítá azt, miszerint a legfőbb jó az erkölcstannak célja, s az élet egyedüli szabálya az erény, vagy az, mi már magában dicséretes, a haszonra nem ügyelve. „De consolatione” — Tullia leányának 45-ben történt halála után írta — a legtanulságosabb bölcsészeti elmélkedéseket tartalmazó töredék. „Hortensius”, melyben a bölcsészet védelmére kel, annak sokszerű hasznát felmutatván. A „Quaestiones academicae” című két könyvében az akademia nevű bölcsészeti felekezet tanait fejtegeti, tárgyalván az elméleti bölcsészet elvét: mi igaz? A „De finibus bonorum et malorum” könyvében az epikureusok, stoikusok és peripatetikusok nézeteit a legfőbb jóról görög források után adja elő, tehát a gyakorlati bölcsészet elvét: „mi jó?” fejtegeti. A „Tusculanae disputationes” művében dicsően nyilatkozik a bölcsész, kinek alapgondolata, hogy minden ember boldog életet akar élni, s ehhez szükséges a kedélynyugalom, következőleg oda kell törekednünk, hogy minden érzésünk és kívánságunk az észnek legyen alárendelve; ezért azt tanítja az első könyvben, hogy nem kell irtózni a haláltól, mert a lélek halhatatlan, a másodikban, hogy a testi fájdalmat eltűrheti a bölcs ember, s kell is, hogy eltűrje, a

harmadikban, hogy miképpen szelídítsük a bűt; a negyedikben, hogy a bölcsnek szabadnak [mentesnek] kell lennie minden szenvedélytől; az ötödikben, hogy az erény maga is elégséges a boldog életre. Mindezt különféle felekezetű görög bölcsészek munkáiból merítette, kiket tisztelt, kiket buzgó tanulmánya tárgyává tett. Többi philosophiai művei is fenségesek, mint: „De natura deorum”, az epikureusok, stoikusok és akademikusok nézeteivel az istenekről. „De divinatione”, a jövendölésekről. „De fato” töredékben. „De officiis”, az erkölcsstan szabályainak előadása fia, Marcus számára, kinek önviselésével [magatartásával] nem volt megelégedve. „Cato maior sive de senectute”, melyben mindazt elősorolja, mit a vén kor ellen és mellette lehet felhozni, s egyszerűs mind Catónak mint valódi római polgárnak tettűs s áldásteljes öregségét utánzásra méltó például mutatja be. „Laelius sive de amicitia”; „Timaeus sive de universo” Platon hasoncímű munkájának fordítása töredékben. Végre levelei. — Mindezek megbecsülhetlen kincsek, egy mélyen gondolkodó s görög philosophiai modorban kiképzett tudós elmének szüleményei, melyeket olvasnia, és nem felületesen, hanem elmélkedve, kellene olvasnia a philosophiát gáncsoló tévedezőnek, kim Cicero egyes, a tudomány lényegét nem érintő, csupán az esetlegességekre vonatkozó — s avatatlan kézzel kikapott — mondataira hivatkozik — „ignotus fallit notis est derisui.” — Ezúton megtanulná becsülni és tisztelni a philosophia tudományát. Róma nem mutat fel philosophiai rendszert, Cicero is eclecticus volt, de hogy azzá lett, ami volt, azt a görög bölcsészeti rendszerek szorgalmas tanulmányozása által érte el.

Szintűgy alaptalan és járatlanságot tanúsító a P a s c a l r a hivatkozás — vagy bárki másra. — A bölcselő ész az igazságot keresőleg csak ingatag léptekkel s lassan haladhatott előre a fejlődés pályáján, mely szintűgy nem lehetett, sőt kevésbé lehetett minden tévedéstől ment, mint bármely más tudomány saját kifejlődésében. Tévedésekkel találkozunk itt és ott jelenleg is; mert az említett pályán megállani nem lehetséges. Csak ez bírhatta Pascalt a feljebb idézett nyilatkozatra, hogy: „mit sem adni a philosophiára, valódi bölcsészet.” Mi súlyt kell fektetnünk ezen író ebbeli nyilatkozatára, kitűnik más helyeiből. Ő mondá: „Az ember egész méltósága a gondolatban áll; jól gondolkodni tudni a morálnak alapja, s erre az embert a valódi philosophia tanítja. Az ember — úgymond — csak egy leggyengébb nádszál a természetben: de e nádszál gondolkodó tehetséggel bír. Éppen nem szükséges, hogy elzúzására az egész mindenség felfegyverkezzék. Egy felszálló pára, egy vízcsepp elégséges megölésére. De ha a mindenség által elzúzatnék is, az ember mindig nemesebb annál, ami őt megöli; mivel ő öntudatával bír halálának, a mindenség pedig mit sem tud a fölötte gyakorolt hatalomról. És így egész méltóságunk a gondolatban áll. Ez az tehát, amire legtöbbet kell adnunk, nem pedig a tér- és időre. Igyekezzünk annak okáért jól gondolkodni. Ez a morál alapja.¹⁵ Értekező még tovább megy: Schelling, ki az újkori bölcsészek közt szép nevet vívott ki magának, a philosophiát az emberi szellem Odysseájának nevezé, melyben ez magát csudálatos öncsalódásában folytonosan kerülve nyomozza. Gratry a bölcsészetet a tévedések helyének nevezi. Főleg a bölcsészet az — úgymond —, hol az ember csalódik.¹⁶ Gáncsoló buzgalmasan tovább menve, azon panaszra fakad, miszerint philosophiának neveznek sokszor és régóta bi-

zonyos keserves és hamis irodalmi ágat, a munkálatok oly nemét, mely a szabatoság és elvontság színe alatt mellőzi az érthetőséget és világosságot, s miután ez utóbbin túltette magát, minden egyebet elvet; gögös és veszélyes egy neme az irodalomnak, melynek legfőbb követelése az igazságot képviselni, holott homály fedte és szabálytalan birodalma, ha nem is maga a pusztaság, a tévelynek legelső fészke.¹⁷ különösen Hegel ellen irányozva nyilait, e bölcész állítja, hogy az elvont bölcészlet közöttünk abstractabb, tudatlanabb, semmisebb, ellenben a sophistika képtelenebb és vakmerőbb, mint bármely időben vala. „Hegel — úgymond — határozottabban rendszeresebben állítja a képtelenségeket, mint Gorgias, mi pedig számtalan utánczóit illeti, kik minden ellen írnak, hogy mindent bemocskoljanak, ezek művei végképp elfordulva mindattól, mi a tudomány és okosság nevét viseli, kézzelfoghatólag jelölik az értelmi süllyedés legszégejteljesebb fokát, a tévek [tévedések] bűnös szellemét, és minden logika, becsületesség iránti megvetésnek ama nagyságát, melyen túl még nem ment soha ember.¹⁸ Ezen lábra kapott bölcészletből hozza ki a megnevezett francia philosoph azt, hogy azon általános mozgalomban, mely pár század alatt egyéb tudományok bámulatos fejlődését eredményezé, a bölcészlet hátra maradt, s e tudatból támadt hevében ama tanulságra ragadtatott, a francia bölcészletnek ezen tisztelettel említendő tekintélye, hogy állítani meré, miszerint a tizennyolcadik század közepe óta, a tévedések s mulasztások következtében, megszűnt a philosophia létezni Európában. De nem akarunk több időt vesztegetni azon mondatok és nézetek felhalmozásával, melyek a philosophia ellen felhasználtnak, anélkül, hogy ezen tudomány lényegét legkevésbé érintenék, inkább az irányt sietünk kijelölni, melyben azokat vennünk kell, ha alaposan s helyesen kívánunk eljárni.

Minden tudomány, mint fellebb említettük, a fejlődés törvénye alatt áll, melytől tökéletesedése függ. E tekintetben nincs mit veszenek egymásnak szemére a tudományok: de a fejlődésnek előmenetele minden tudományok közt legnehezebb a bölcészletben, ennek mint a tudományok zárkövének, az összes ismeretek értelmi kapcsának legfenségesb hivatásánál fogva. Azért csodálni nem lehet, hogy Bruckertól kezdve, Buhle, Tennemann, Reinhold, [?]itter s egyebek műveiben a philosophia történelme számtalan különös eszmét, s téves rendszereket jegyzett fel, melyek egyike a másiknak romjain emelkedett. Ámde tévedésen okul az ész, melynek bármily lassú, de biztos előhaladása a bölcészletre nézve is csak nyereség. Az értelem botlásai a tudomány körében éppen oly természetesek, mint dicsőségesek a bölcészletre nézve, ha ezek dacára is kinyomozza a sokáig elfedett igazságot. Sőt, lehet állítani, hogy a tévedések a tudományos előhaladás rugói, főleg a bölcészletben, mert azokat a gondolkodó ész bonckésével s bíráló szigorával át- meg átvizsgálván, új igazság felfedezésére nyújtanak alkalmat, csak ne akarjon az ész a képzelt mindentudás hiú s elérhetlen dicsőségével kérkedni, hanem tartsa állandóan szemé előtt abbéli gyarlóságát, melynél fogva tévedhet, s vegye számításba ezt is, valamint számításba veszi a hajós a delejtű elhajlását, vagy a csillagász a testek fénysugarainak aberratioit. — Azt nem lehet csodálnunk, hogy éppen a bölcészletet, mely leginkább van jogosítva arra, hogy tudománynak tartassék, sokan kevésre becsülik; mert tapasztalati tény az, hogy minél magasabb valamely akár tudomány, akár művészet, annál kevesebben értenek hozzá. Nem is volnának a haszontalanság vádjai, melyekkel a tudományok ezen királynéja illetik cáfolatra méltók, ha azon hatásnál fogva, melyet az emberiség fejlődésére gyakorol,

nem kellene hön óhajtanunk, hogy minél többen értsenek ezen magasztos tudományhoz, és minél kevesebben legyenek, kik tudatlanság és ügyetlenség, vagy rossz akarat és álokoskodások által a valódi tudomány megalázásával az értelem megzavarására a philosophiával visszaélnék.¹⁹ Azon szigorú ítéletek, melyekkel a tudomány avatottjai korunk bölcsészét megrótták, oda voltak irányozva, hogy annak némileg irányt vesztett fejlődését a biztos kekvágásba ismét visszahozzák. A mélyebben látók általános megjyözódése van Guizot-nak is e szavaiban kifejezve: „Az emberi szellem mai nap az alászállásnak igen nagy veszedelmében forog, és valamint a társadalomnak, úgy neki is nagy szüksége van a felemeltetésre és megmentetésre.”²⁰ Korunkban a philosophia ócsárlására, s a kortársak érdekének e tudomány iránt alább szálására sokat hozott, mint azt Menzel is állítja, az egoisticus gög és professori hiúság, mellyel a német philosophia mesterei — egymást gúnytárggyá tevén — levetették az uralkodói székről. „Mindenik azt erősíté — mond Menzel —, hogy egyedül ő találta fel az igazságot, ő illesztette be a tudomány zárkövét, s emelte azt a tökély pontjára. A bukás előtt is a kevélység járt”.²¹ De a bölcsészet ezen bármilyeneknek elnevezett s folytonos küzdelmei között, melyek által egyik rendszer csakhamar erőt vett az előbbin, a tudomány maga folyvást előhaladt fejlődésében, s közelebb jutott magas feladatának megoldásához. Ez az, mit mi lényegesnek tartunk a bölcsészet történelmében, mert a bölcsészek küzdelmes törekvései mindig bizonyos tévedésnek kiirtására célozván, a tudomány nemesedett, s az igazság elérhetése biztosított. Egy rendszer sem vívhatott ki magának eddig zsarnoki állandóságot; mert egy rendszer sem érte el a tökély legmagasb fokát, de egy rendszer sincs, melyben valami jó ne volna, és minde-

nikben valami új merül fel. Ez képviseli a továbbfejlődés magvát. Mi jó van az előbbiben, azt az utóbbi sem veti el teljesen, mi új van benne, a gondolkodó ész újabb vizsgálódásra hívja fel. Ez a fejlődés természete. A kinövéseknek ezen fejlődés processusa alatt kell megsemmisülniök. Igazolva lesz állításunk, ha a philosophia tudományának fokozatos fejlődését legalább vázlatosan vesszük szemügyre.

* * *

A bölcsészetre célzó teheték [a bölcsészetre irányuló tehetség] az emberi ész tiszta hajlamában fekszik, mely az embert a dolgok és ismeretek végső alapjáról értesíteni törekszik. Ezen ösztönszerű törekvés az ész öntudatával áll be az ifjú korát élő emberiségnél. — Melyik nép lépte át első, a vadság és míveltség közötti határt, melyik lett a többit megelőzőleg bölcselő nép, azt meghatározni nem lehet. Csak az bizonyos, hogy a népek legrégebb bölcsellete vallásukban nyilatkozik, anélkül, hogy valamely ősnépnek kijelölése, melytől a többinek minden ismereti, melyekkel bírnak, mint ágak a fának törzsétől származnának, igazolható lenne. Az ókor legjelesebb bölcselő népeit, milyenek voltak az egyiptomiak, héberek, phoeniciaiak, chaldaeusok, perzsák, indusok, szinaiak [kínaiak] s mások, a görögök, philosophiájuknak a többiétől lényegesen elütő jellemével messze túlszárnyalták, s e tekintetben is a tökély oly magas fokát érték el, hogy mi is célunkra elégségesnek tartjuk az ókort illetőleg, csupán őket tenni figyelmünk tárgyává. E korban különösen a görögöknek volt fenn tartva, a vizsgálódás ösvényén minden keleti népek közt legtovább haladni, s az utóvilágnak [utókornak] a philosophia taná-

rává válni. Általán [általában] az ókorban a görögök nyitják meg a szellemi művelődés csarnokát. Az emberi szellem bennök mutatja be magát ifjú erejében és szépségében az emberiségnek. Elméjük nyíltsága, nemes hajlamuk a költészet s művészet iránt, az életvidor [életvidám] tevékenység, főleg a szabadság szeretete, ugyanannyi tényezői voltak a görög műveltség sokoldalúságának, a magasabb tudományok s művészetek felvirágzásának.

A világnak s Istennek eredetét költői képekben előadó theogonia és kosmogonia, melyek a görög bölcséletnek kútforrásul szolgáltak, a tudósokat a létezők eredetének okoskodás útjáni megfjítésére vezették. Orpheus, Homer és Hesiod a régi költészet legjelesbjei, kik mint bölcsészek a történelemből, természet jeleneteiből és észből merítették eszméiket, már kezdetben az anyagi és szellemi lények értelmezésére különböző kútfőt, anyagot és képzőerőt kerestek. Az istenekbe helyezték az ember eszményképeit, tanítva, hogy az ember erényeit s nemesb tulajdonait az istenek személyesítik. Így lón, hogy az emberi életre nagyobb figyelem fordított, mi tisztultabb világnézetet idézett elő, s ezt nyomban követte a bölcsészetnek a társadalmi életre irányzása, az elméletnek a gyakorlattal, a tudománynak az étellel egyesítése, mit a görög úgynevezett bölcsék hatályosan [hathatósan, hatékonyan] előmozdítottak, kik közt a törvényhozók tevékenysége a jól felfogott polgári szabadság s emberi méltóság felismerését igazolja. Ez alapon nemsokára mélyebb elmélkedést feltételező rendszeres bölcsészet fejlődött ki, mely szilárd álláspontra emelkedvén, a hitregét háttérbe szorította. Első a joniai [ioniai] volt, élén Thaleszel — ki 648 Kr. e. született — mint alapítóval. Ennek nagy érdeme az öngondolkodásra [introspekci-

óra] felemelkedés, és a határozott irány, melyet ő a szemlélődésnek adott. Az ő és legtöbb követőinek tana azon jelleggel bír, hogy örökkévaló őslényt kerestek, melyből a különmemű lényeket, a világi rendet és változásokat származtatni lehessen; de végtelenök, melyről beszélnek, a külvilágra szorítkozik. Megmaradtak a természetistennél, kiejtvén figyelmökből azt, hogy a természetező az ész, vagyis a törvények és célok hatalma alatt áll, minek elismerésére a világi célszerűség s szellemi életünk vezet. Mégis, Anaxagoras szinte [szintén] ez okoskodásnak híve, ki a „semmiből semmi sem ered” elvet szigorúbban alkalmazá, már élesen megkülönbözteté magát elvrokonaitól azáltal, hogy az anyagon kívül önálló szellemet védett, s így az egyoldalú materialismussal ellenében, az anyag és szellem közti különbséget megalapította, ámbár a teremtés fogalmáig nem emelkedett. — Pythagorasnál abban mutatkozik a haladás, hogy azon végső létesítő okot, melyből a világon jelentkező különféleséget származtatni ügyekezett, magasabb szempontból fogta fel; mert míg Anaxagoras a főésznek mint világ alkotójának szellemi tevékenységéről nem nyilatkozik, Pythagoras e feladatot a mennyiségtani fogalmak segedelmével megoldani, és a gyakorlati életet a szemlélődéssel szorosabban összekötni törekedett. Az eleai rövid életű felekezet [iskola] olaszthonban Xenophanes alapítóval és ennek követőivel, valamint az előbbi rendszerek megegyeztetésében [összeegyeztetésén] fáradozó atomismus Leucippus- és Democritusnak tana — amaz, mivel az érzék felfogását pusztá látszatnak tartja, s a létnek egységét és a minden istenítést védi; emez, mivel túlságos materialismussá fajult, nem is bontakozott ki az előbbi rendszerekből — a haladás útján különös figyelemre nem méltathatók; mennyiben mégis a világ erede-

tére és ősoakra nézve egymással ellenkező vélemények közt helyt foglalnak, ám bár népszerűséget nem vívhattak ki magoknak, előmozdították a vitatkozást — dialectikát —, mely e korban fényes polcra emelkedett. Ekkor már feltűntek a sophisták is, Gorgias, Protagoras, Polos, Trasimachos, Hippias s mások, kik csalészeleik [az észleléssel összefüggő csalásaik] által a méltóság- s gazdagságot osztogató nép kegyének kizsákmányolására a tudománnyal visszaéltek. Éles elmével ugyan, de a jog és igazság érzetéből egészen kivetkőzve, s tág morált hirdetve — mert az erényt és bűnt csupán államférfiak ravasz találmányaul tartották — pusztítólag hatottak a kor erkölcsiségére, s a tudományt megméltelyezték. Ámde éppen e visszás törekvésnek lehet köszönni a bekövetkezett jobb fordulatot. Előállott Socrates — † 400 Kr. e. —, a sophisták ostora, ki a tudomány gyakorlati részét az elméletivel szép összhangzásba hozta, s dicső erkölcsstanának igazságát halálával pecsételte meg. Tana valószínű imát foglal magában a többihez képest. Ő a világon jelentkező célszerűség- s rendből mindentudó s mindenható észre következtet, ki a természet felett uralkodik. A halhatatlan lélekkel bíró embernek, ki halál által csak a test békítől szabadul meg, kijeleli dicső hivatását, hogy tudniillik mint eszes lény, bölcsességgel s erényes étellel az Istenhez közelítsen. Az erkölcsi kötelesség változhatlanságát hirdeti, mivel az az Isten akaratából foly, s következteti az erkölcsi észtörvények egyetemes érvényességét, mivel azok isteni parancsok, ellentétben az ember akaratjából folyó állami törvényekkel. Mivel minden jónak és szépnek, minden erénynek foglalhatja a bölcsesség, kihozza, hogy az ember legfőbb java a bölcsességben fekszik, melyben a boldogság mint az erénynek szükséges eredménye foglaltatik. Ily di-

cső morál mellett nem lehet rossz néven venni, hogy Socrates a szemlélődést különös figyelemre nem méltatta, ismervén a visszaélést, mellyel korábban a szemlélődés kétkedéssé fajult, s az erkölcsiség vizsgálatát is háttérbe szorította.²² Mellőzve Socrates némely tanítványait, kik vagy az elméleti, vagy a gyakorlati részre túlnyomólag hajolván, a bölcsészetet egyoldalúlag mívelték, Platonról szükséges megemlékeznünk, ki a tudomány fejlődésének hatalmas lendületet adott. Lángeszű s legjelesb tanítványa Socratesnek, kijelelte azon álláspontot, melyre a bölcsészetnek emelkednie kell. Ő volt az első, ki a philosophiát tudománnyá tette, felkarolván annak egész körét, figyelmét a tudomány alapítására, a természetre és erkölcsi életre fordította, mely tárgyakat tanítványai, Xenokrates és Aristoteles határozottan megkülönböztetvén, a philosophiában mint annak részei, a logika, physika és ethika kezdenek szerepelni. Rendszerét a részek megegyezése s oly összhangzás jellemzi, milyennel koráig nem találkozunk. Árnyoldalainak dacára e rendszer oly jeles, hogy szerzőjét méltán a bölcsészek fejedelmének tisztelik. Munkáit nemcsak a bölcsészek tették tanulmányuk tárgyává, hanem a költészek [költők], szónokok, törvénytudók, s mindazok, kiknek világ- s emberismeretre szükségök volt, szükséggel s érdekléssel olvasták. Többi közt azon ellentétet fejtegeti, mely az érzéki észrehevés és a tiszta észleges [spekulatív] ismeret közt létezik. Az érzéki észrehevésből, mely szüntelen változó létet terjeszt elő, és a maga körében érvényes, értelmünk elvonás [elvonatkoztatás] által fogalmakat képez. Innen a tapasztalati ismeret, melyen kívül valódi ismeret, igaz tudás is van, melynek kútforrása az ész, az eszmék tehetsége. Az eszmék elismerése vezet szerinte a végtelen észhez, az Istenhez mint az eszmék kútforrásához; mert az

eszmék a tökély képei, s az Istenben öröktől fogva léteznek. A világ létrehozását az Isten határozta el; ki minden irigységtől távol, saját jóságánál fogva, önmagához hasonló lényt akart létrehozni, miért is a zűrzavaros anyagot örök eszméi szerint alakította s rendezte. Az ember hivatásáról azt mondja, hogy az az Istenhez való közelítésben áll, azáltal, hogy mint eszes lény, az igaznak, jónak és szépnek eszméit megismeri, és azokat szabad akarati cselekvése által gyakorlatilag valósítja. Az isteni akarat az erkölcsi törvénynek eredeti kútfeje. Azon meggyőződésből kiindulva, hogy az állam az embert erkölcsi rendeltetéséhez biztosan vezetni, és az erkölcsi elveket az emberi társadalomban megvalósítani van hivatva, eszmetanát az államtanra is kiterjesztette. Szerinte az erkölcsi tökélyesülés a polgári társadalmat teszi fel.²³ E derék bölcsész mellett hasonlóul derék tanítványa, *Aristoteles* — †329 Kr. e. — foglal helyet, ki jeles mesterével egyaránt túlvilágított a többi felsorolt bölcsészen. Tudományos alakja- és szoros rendszerénél fogva első a görög bölcsészek közt, ki a tudomány részeit elkülöníté, s rendszeres alakba öltözteté. Szintúgy, mint az előbbi, a rationalismus szempontjából indult ki, de a módszerre nézve eltér amattól. E tudós bölcsésznek, ki a tudomány sok szakában dolgozott, s növendékének, *N. Sándornak* bőkezűsége által, az utókornak hasznára vált, érdemei nagyok. Ő *Cicero*, *Diogenes*, *Laërtius* tudósításaként a bölcsészetet elméleti és gyakorlati részre osztotta, s annak három részét élesen megkülönböztette, úgy mint a logikát, *physikát* s *ethikát*. Első volt, ki a logikát tudományos alakba öltöztette, s ezzel a *philosophiának* hatályos [hathatós, hatékony] lendületet adott.²⁴ Hogy *Platon* és *Aristoteles* rendszerére csakhamar egy új rendszer alakult Görögthonban, mely az egység kedvéért hibásan az Istent és természetet azonosí-

totta, a görögök öngondolkodású [öntörvényű, befelé forduló, vagyis instrospektív] szellemének kell tulajdonítanunk. Ez volt — hogy a jelentéktelen *Epikurt* mellőzzük — a *cittiumi Zenon* által alapított *Stoa*, melynek minden tévedései mellett érdeme az, hogy a szoros erényt védelmezte, a valóságos boldogságot az erényben helyezvén, mely önmagáért becses, önmagáért követendő.

A görög önállóság sírba szálltával, 146 Kr. e. a bölcsészet tündöklő napja is lealkonyodott. *Alexandria* ölelte magába a görög tudományt, valamint a három világrész kereskedését; de a fennkölt görög szellem nem bírt ez új hazájában meghonosodni, mert elvesztve nyilvánosságát, a tudósok termeibe menekülni kényszerült. Igaz, hogy a rómaiak melegen idvezelték s örömmel fogadták a görög tudományosságot és bölcsészetet, de jobbadán csak átültették azt, mit a görög szellem fölnevelt. Ebben legtöbb érdeme volt *Cicerónak*, kiről fellebb emlékeztünk. Mellette mások fölébe emelendő *Seneca*, ki a stoikusokat követé. Iratai erkölcs jellemökre nézve magasztosak, megragadók. — A keresztény hittan, mely számúzve a sokistenséget, a pogányság felett diadalt aratott, új irányt adott a bölcsészetnek. Így képződött egy sajátos vallásos bölcsészet, de mindig a tulajdonképpi hittannak alárendelve. A negyedik században Kr. u. a népvándorlás neve alatt ismeretes amaz óriási fergeteg, mely keletről nyugat felé húzódva, a míveletlenség homokja alá temeté a polgáriassultság vírányait, egyszersmind a szellemvilág legnemesebb ültetvényét, a tudományt is kíméletlenül letarolá. Ezen nagy mérvű rombolásra teljes átalakulásnak kellett bekövetkeznie minden irányban. Új kor lépett az óvilág helyébe, különböző jellemmel s étellel. Az

emberi ész fejlődésének és a bölcsészetnek is új alakot kelle öltenie. A középkor az óbölcsészetnek átmeneti kora az új bölcsészetbe, melyről ehelyütt elégségesnek mutatkozik megjegyezni annyit, hogy azon küzdelemben, mely az észnek szabad gondolkodását a hitnek tekintélyével egyesíteni törekedett, a nominalismus a realismus ellenében az emberi észnek szabadsága mellett harcolt, s az eszméket a gondolkodásnak, vagyis szabad vizsgálásnak útján fejtegetve, a bölcsészet önállósága megalapításán fáradozott. Általán majd az egész középkoron át a tudomány fejlődése nehézkes és ingadozó hullámvásban haladt előre, s a bölcsészet is csekély előmenetelt tett. Azonban a tizennegyedik században, mely arról nevezetes, hogy Európának sok városában főtanoda keletkezett,²⁵ a nominalismus kivívta diadalát Occam Vilmos által, ki azt védé, hogy az egyetemes fogalmak egyedül mint a léleknek gondolatai bírnak valósággal, ezeken kívül létök nincsen.²⁶ — A tizenötödik században tehát a középkor végével, és az újnak elején, az általunk ismert világesemények, új találmányok és felfedezések — melyek a szellemi fejlődésnek oly sokoldalú irányt kölcsönöztek — lendületet adtak a bölcsészetnek is, úgyhogy az szűk határait áttörvén, szabadabb állásra emelkedett, s a scholasticismusnak órái megszámláltattak. — És íme, azon határig értünk, melynél a tudományok biztosabb fejlődésével találkozunk, s melyről értekezésünk elején állítottuk, hogy midőn a tudományok a philosophia köréből kiváltak, ez is önállóságra emelkedett; mert a szemlélődő ész ezen időszakban nemesebb buzgalomra hevülve, elhatározá a bölcsészet újítását, melyet már előbb jeles férfiak megkísértenek létesíteni. Ebben legtöbb érdeme van verulami Baconnak.²⁷ Ő új módszere, s a tudományok új osztályozása által a bölcsészetnek is új irányt jelölt ki. Az

összes tudományokat a lélek három alaptelhetsége, az emlékezés, képzelődés és gondolkozás szerint történelemre, költészetre és bölcsészetre osztotta, szerinte csak a bölcsészet nevezhető tudománynak, melyben megkülönbözteti a természetbölcsészetet, az emberbölcsészetet és a természet-theológiát. A természetphilosophia minden tudománynak alapja; valamint pedig minden tudomány tapasztaláson alapszik, úgy a természetphilosophia is feltételezi a természettudományt mint mely a tudomány épületének emeléséhez az anyagot szolgáltatja. Így az emberi tudásnak egyes szakait kijelölve, áttekintést nyújtott a tudomány köre felett — de dignitate et augmentis scientiarum libri novem. — Azután a bölcsészeti módszert igazítá meg — Novum organon scientiarum —, megmutatván a syllogistika elégtelenségét az ismeretek szerzésére, az észlelést és kísérlést [kísérletet] ajánlá, s ezáltal azt eszközölé, hogy ezidőtől fogva a bölcsészek üres elmefuttatás helyett tapasztalati adatokat szedtek, és új ösvényeket törtek. Ez biztosította az újkori bölcsészet fejlődésében az előhaladást. A törekvések szilárd alapot, s kellő irányt nyertek, minnek felhasználásában e tudomány tökéletesbítése körül a németek legnagyobb érdemet vívtak ki magoknak.

Az újkori bölcsészet csarnokát Cartes Renő [René Descartes] nyitja meg előttünk rationalismusával, melyet a realismusnak a nominalismussal megegyeztetésére célzott; ez okból nem önkényesen felvett elvekből, hanem az öntudat adataiból kiindulván, egyszersmind az eszmék tekintélyét is biztosítani törekedett, s ezért némely tévedései dacára méltánylást érdemel, annál inkább, mivel határozott lépést tett előre. A realismustól ugyanis el nem lehet vitatni azt, hogy az eszmék mozgalmá által a bölcsé-

szet előhaladását eszközlé; mert a gondolkodó lényt tevén az eszmék kútfejévé, ezentúl nem csupán a végtelen és véges lény vétetett tekintetbe, hanem az Isten, a gondolkodó lélek és a külvilág, az egyéniség és öncselekvőség elismerést nyert. A rationalismust nyomban mint ennek eredményei ferde nézetek és rendszerek követték, mint Malebranche, Berkeley, Geulinx spiritualismusa, Spinoza pantheismusa. De minden tévedéseik mellett, e férfiak koruk fénycsillagai voltak. Éles ésszel s szoros következetességgel nyilatkoztak, és azon hasznot idézték elő, kétségtelenül, hogy a rendszerek egymás elleni küzdelme által, a bölcsészet továbbfejlődése fokról fokra eszközöltetett. Már Locke (†1704), az empirismus teremtője, jobb irányt adott a philosophiának, s az emberi értelemről szóló művében ismereteink származását, valóságát és nemeit komolyan vizsgálván, megcáfolta azon véleményt, hogy az emberi észben eszmék és elvek eredetileg léteznek. Minden szemlélődés előtt az ismerő tehetséget elismervén, a szemlélődő ész kellő határok közt tartani, és a túlzástól megóvni igyekezett. A tapasztalás álláspontján maradt ugyan, hanem az empirismus félszégességét azáltal iparkodott kikerülni, hogy az Isten létét illetőleg bebizonyításnak adott helyet. Németországban ez időszakban nyert a bölcsészet új lendületet, hol Leibnitz — †1716 — lángeszű, s nemcsak a bölcsészetben, hanem a természet- s mennyiségtanban, történelemben s jogtudományban is kitűnően jártas férfiú indította meg a mozgalmat eredeti, önálló bölcséletével, melyet Wolf Keresztély — †1744 — rendszeresített. Ő legelső[ként] állított ki egy bölcsészettudományi encyclopaediát. A bölcsészetet elméletire és gyakorlatira osztotta. Az elméleti bölcsészet részei a logika és metaphysika: a gyakorlatinak az ethika és politika. A metaphysikának

ági az ontologia, kosmologia, psychologia és theologia. Ő Leibnitztól eltérve, nem minden részetlen állagnak [monásznak], hanem csak a lelkeknek tulajdonított felfogó tehetséget, azaz észrebevést. — Ez időszakban a bölcsészet két kinövésével, ti. a skepticismus- és sensualismussal találkozunk. A skepticismus Hume Dávid — †1776 — angol tudósban hatalmas védőre talált, miáltal a vallásos hit alapja megrendített. Ennek káros befolyása érezhetővé vált Franciaországban is, hol a bölcsészek a clerus bilincseit iparkodván lerázni, az igazi vallásosságon érzékeny sebet ütöttek. A francia Condillac sensualismusa, mely szerint egyedüli kútforrás az érzést fogadta el, azon lélekölő naturalismusra vezetett, mely szerint a lelki tevékenység az anyagi erők szüleménye, és az Isten nem egyéb, mint a természet, a mindent mozgató és alakító erő, mely a világi lényekben különbözőleg nyilatkozik, s melyen kívül nincs végtelen szellem. A történelem megismerteti velünk ezen minden erkölcsi törekvést megdermesztő formák világnézet szövegét.²⁸ — E kinövésnek nem akadályoztatták meg a bölcsészet valódi haladását, sőt, az eszmék érvényessége körül folyt vita jelentékeny befolyást gyakorolt a többi tudományokra is. Az említett rendszerek ellentéte fejlesztőleg hatott az erkölcsstanra mint a bölcsészet egyik gyakorlati részére. A középkorban pusztán a hittan vétetett alapjául az erkölcsstannak, a rationalismus védelme alatt. Így Leibnitz szerint az erkölcsi és jogosság kútfeje az ész, vagyis azon eszközöknek ismerete, melyek az ember tökéletesülését eszközlék, hogy boldoguljon: Az erény törekvés ezen rendeltetésre: mert erény által az ember magát az Istentől megalapított összhangzáshoz szabja, benne tehát az isteni akaratnak teljesítése rejlik. Ellenben az empirismus az erkölcsi törvényeket az embernek természeti hajlamaiból

ügyekezett származtatni. A jogtudomány átalakulására szintén az új bölcsészeti eszmék adtak alkalmat. A törvénytudomány is új alapra lőn fektetve.²⁹ A bölcsészeti mozgalmakbani részvét ezidőtájtban némely hazánkfianak is érdemül beszámítandó, főleg mivel abban, hogy nemzeti nyelvökön írtak, a németeket is megelőzték.³⁰ Azonban meg kell vallanunk, hogy a tizenhetedik és tizennyolcadik században a magyar bölcsészet nem nyert annyit beltartalma, mint kiterjedésében, de tudományilag mégis valamennyire tovább haladt.

Egy nagyobb szerű újítás vált szükségessé, mely véget vessen a rationalismus és empirismus két egymással szemközt álló felekezet küzdelmeinek, melyek egyike az észtekintélyt, másika a független tapasztalást védte; és letereltessék az útból a kétkedősség, mely az emberi tudást végalapjaiban megrendíteni fenyegetődzött. E nagyszerű feladat megoldására az éles elméjű Kant vállalkozott.³¹ Ezen tudós Napként tündöklék az újkori bölcsészet egén, s mondhatni, hogy azon szűk keret, mely ezen ember látható feltűnését környezi, a nagy vizsgáló és tanító szellem képe által végtelenig kitágul, és tulajdona az emberiségnek, míg csak az gondolkodni, s szellemi pályákon előre törekedni fog! Nem szolgál értekező céljára, hogy philosophiai rendszerébe mélyebben bocsátkozzék, csupán a philosophia fejlődése általa eszközölt óriási lendületének indoklására szükségeseket kell felhoznia. Kellemetlenül hatott reá azon tapasztalás, hogy a philosophia eddig emelt épületének részei nem függnék szilárdan egybe. Észrevette, mennyire kellő eredmény nélkül marad a megfeszített fáradozás mindaddig, míg a törekvések a philosophia egésze s elveire nem irányoztatnak, s ezen álmunkából hozta ki az eddigi

metaphysika sikertelenségének alapját. Merészen fogott a munkához, eltisztítá a szilárd alapot nélkülöző felhalmozott philosophiai zűrzavart az útból, és e vizsgálódást felülmúlhatlan alapossággal s éleselméjűséggel azon pontokra vezette vissza, honnan sajátképpen minden időben kell vala indulnia, és pedig ezen egyszerű kérdésnél fogva: mit ismerhetek én meg? És mi az, mit eredetileg tudok? E kérdések megfejtése, mit maga elé tűzött, az érzék, értelem és ész működéseinek vizsgálatára vezette őt. Így született meg a criticismus. Ő nem adott sajátképpen szemlélődő philosophiát vagy metaphysikát, hanem ennek kritikáját. A gyakorlati ész, s ennek tehetségét, az elméleti ész által ismertette meg, mely a gyakorlatival mégiscsak egy tehetség. Ez okból mondák róla: „Ő az eszméket a philosophia előajtán vezet ki, hogy a hátulsó ajtón ismét bevezethesse.” Az irány, melyben vizsgált, a gyakorlati philosophia kiművelését eszközölte, mellyel a vallásphilosophiát is egybeköté, az Istenben való hitét a gyakorlatra építvén. Különösen a szorosb értelembeni morál szigorúbb és tisztább kiképzése, a köteleesség- s erkölcsi törvénynek, melyet ő „categoricus imperativus”-nak nevezett, tisztább fogalmai teszik vizsgálódásának biztos eredményeit. Ezúton a philosophiának gyakorlati, világpolgári értelmet biztosított, mely az eddigi elméleti iskolain hatályával túlemelkedett. Törekvése volt népét öntevékenyileg gondolkodóvá nevelni, s a bölcsészetet az étellel szoros összefüggésbe hozni. Bölcsélete korára jelentékeny s átható befolyással volt, részint, mivel annak sok eleme már előkészítve volt, részint, mivel vizsgálatai hivatásuk- s keresztülvitelöknél sajátosságos eredetiségök- s újságuknál fogva kitűntek, s kizárólag megvesztegethetlen igazságszeretet, tiszta erkölcsi érzület, s az emberiség legmagasztosabb érdekei iránti részvét melege

által vezéreltettek. Ellenei, kik ezen bölceletet a régi iskolai bölcsészet fegyvereivel ostromolták mint Eberhard, Feder, Platner s mások, kik előtt az nem látszott kielégítőnek lenni mint Herder, Jacobi, fel nem tartóztathatták a befolyást, mellyel az a bölcsészettudományra s theológiára hatott, s több évtizeden át számos buzgó hívei s védői valának. Legújabbban pedig nagyobb mérvben terjed a bölcsészek közt azon meggyőződés, hogy a bölcsészeti feladatnak megfejtésére, a szellemi tevékenységnek alapos ismerete vezet. Mindinkább belátják Kant után, hogy az észnek mindenek előtt önmagával kell tisztába jönnie, hogy tudhassa, mily eljárás által ismerheti meg a létezőket, és meddig terjednek tudásának határai. A bölcsészet mindenestre jóval közelebb állana feladatának megoldásához, ha e bölcsész utódai közül némelyek a nyomozás fárasztó munkájával fel nem hagyva, tovább haladtak volna a Kant által kijelölt ösvényen, s nem csupán logikai elemeléssel és szerkesztéssel akartak volna célt érni. Jelenleg többen vannak, kik a criticismus ösvényén tovább haladva, jó sikerrel intézik a szellemi tevékenység körül bűvárlataikat.

Kant bölcsészetének befolyása a tudományra és életre még hatályosabban mutatkozott, midőn az általa elvetett mag újabb önálló vizsgálódással nőtte ki magát; mely célul tűz ki az újonnan keletkezett vélemények által a munkát az összes tudományosság mezején új eszközökkel ellátni, azokat tisztább alapfogalmak világával felderíteni, s termékenyebb eredményekkel gazdagítani. Kant bölceleté[nek] eredetisége, s rendkívüli elmele által az elmék nagy sorát föléleszté, s arra lelkesíté, hogy e tudományt alapos és tisztult eszmékkel gazdagítsák. — A criticismus

eredménye azon nyilatkozatban foglaltatik, hogy az elméleti ész a feltétlent szükségképp tűzi ki, avégett, hogy az értelem fogalmait egységbe és összhangzásba hozza, azonban tárgyilagos valóságát okoskodás útján nem képes igazolni. Az elméletnek ezen hézagát a gyakorlati ész tölti be, mely az embernek kötelességül szabja, hogy a feltétlen és végtelen tökély felé törekedjék, és ezen legfőbb jónak tekintetéből, az érzékfölötti létet higgye. Azok, kik ezen eredménnyel meglegedve nem voltak, e rendszer hiányainak kiegészítésére fordíták ügyeket, a tudást s vele együtt a feltétlen lényről való eszmét mélyebben alapítandók. E feladat leginkább sikerült Krugnak és Friesnek, amaz több jeles, népszerű és világos bölcsészeti művel gazdagítá a tudományok tárházát. De a szövevényes fejtvény megoldásán meghasonlottak a bölcsészek, mi által szükségképp új bölcsészeti felekezetek támadtak. Kant után közvetlenül legnagyobb tekintélyt vívott ki magának Fichte († 1814), ki szinte [szintén] az öntudatra hivatkozott, azon tényre, hogy minden ítéletben, minden cselekedetben az én-eszme foglaltatik, hanem a következtetésben tovább ment elődeinél, az énben feltétlen lényt fedezvén fel. E feltétlen lényt, melyben az eszme és a lét azonos, az eszméknek és létezőknek közalapjául vette, és arra építé a mindenséget. Messze ment, midőn a megismerő alanyak oly hatalmat tulajdonított, minél fogva képes egyszerű, de végtelen öntevékenységből nemcsak az ismeret alakját, hanem tartalmát is származtatni; mint-ha bizony az emberi tevékenység teremtő erővel bírna, és az elme maga hozná létre tárgyait, és a cselekvő szellem, az emberi tetterő nem lenne szorítva csupán a kész anyag átalakítására, saját céljaihoz alkalmazására. Azonban e bölcsész fennkölt lelke meghajlott mégis az életigazság hatalma előtt, mert elismeré,

hogy a külvilág léte elméletileg semmiképp sem értelmezhető, mivel megismerő öntudatunk azt pusztá képzeletté változtatja, de gyakorlati öntudatunk, cselekvési törekvésünk kényszerít minket a külvilág valóságát hinni. Külső korlátot állított fel tehát az ének végtelen öntevékenységén kívül. Szerinte a tulajdonképpeni tárgy, melyet az én nem képes pusztá eszmévé, belső képzeletté változtatni, az ismeretlen lény, melyet öntudatunk értelmezni nem tud, hanem ténynek elfogadni kénytelen. A Fichte által előidézett mozgalomban új gondolkozási mód fejlődött ki, melynek heve a legmagasabb fokig emelkedett; mert e bölcsész idealismusában fellelők központjokat a tovább törekvő erők, honnan kiindulva újítási tervök keresztül vitelén sikerrel működhetnek. E működés nem csupán a bölcsésznek mint tudománynak egyes részeire terjeszkedett ki, hanem a tapasztalati tudásnak is egész körét felölelte. Teljes átalakítás vétetett célba, hogy a csupán észrevevő és számító empirismus helyébe egy új természetbölcsészet lépjen; a felületes történettudományi pragmatismus történetbölcsészetté mélyedjen; az eddigi rendőri államgépzet helyét egy, a népből szabad elvek szerint kifejlődő államszervezet foglalja el; a nevelés s közoktatás rendszere a tanulók önfejlődésének elve szerint szabályoztassék; végre a nyelvészet, mennyiségtan, s általán [általában] minden tudomány termékenyítő erőt az újonnan megnyílt eszmeforrásból nyerjen. Ámbár a dolog természeténél fogva sok, ezen merész tervektől, egyelőre érvényt nem nyerhetett, mégis egynémely közülök várakozáson felül sikerült. Új vállalatok [vállalkozások, elképzelések], oly téren is, hol ilyenek előbb eredménytelenek maradtak, gyümölcsös izgalmat szültek [termékenyítőleg hatottak], eddig figyelembe nem vett fejtvények [rejtélyek] s nehézségek megoldására. — E mozgalmak,

melyek több évtizeden át gyakran hevesen kitörő ellennel [ellenségeskedéssel] folytatott küzdelemben, az általános figyelmet úgyszólván lázas feszültséggel várakozásban tarták, főleg Schelling és Hegel neveihez kötvék [köthetők].

Schelling Fridrik — †1854 — az eddiginél magasabb polcra törekvők [törekedett] emelni ezen tudományt, megkülönböztetvén a tapasztaláson nyugvó bölcsészetet a tapasztalást [meg]haladó bölcsészettől — philosophia transcendentalis. — Nézetei nagy tetszést arattak ugyan, hanem többektől balul értve [félreértve], iskolájából némely szédítő [eltévelyedő] rendszerek tűntek fel. Mégis, ezen Schelling-féle bölcsészet az, mely különösen sokat hozott jelenlegi bölcsészetünk jellemének [jellegének] képzéséhez, s belőle származott az ellentét, melyben most áll a német bölcsészet a szomszéd államokéval. Ezen bölcsésznek, mely tárgyilagos [objektív] idealismust foglal magában, ismertetésére legyen elégséges felhozni a következőket. Szerinte az Isten az egyedüli lét, mely a létezőknek egész körét foglalja magában. Ezen végtelen lét, melyet az ember értelmi szemléléssel fog fel, az egységnek és ellentétnek élő azonossága. Az ellentét szükséges, mivel ez az élet és mozgalom [mozgás] az egységben, életnek pedig kell lennie. A gondolat és lét közt nincs valóságos ellentét: mind a kettő minden felsőbb kötelék nélkül egy és ugyanaz. A feltétlen lénynek léte: az önmaga szemlélése és kinyilatkoztatása, s viszont: az önmaga szemlélése a léte. A feltétlen kinyilatkoztatásra kívántatik, hogy önmagának és másnak valóban élő köteléke legyen, következésképpen a mindenség Istenben foglaltatik, és az Isten a mindenség által nyilatkoztatja ki magát. — E bölcsélet szerint a jó és rossz közti ellentét nem a feltétlen

lényt, hanem a véges embert illeti. A természet alapjából az önzés keletkezik, mely az emberben egyéni akarattá válik, és az egyetemes akarattal szembeszáll. Az egyéni és egyetemes akarat közti meg hasonlítás a rossznak eredete. Az erkölcsiség alapja abban fekszik [áll], hogy egyéni akaratunkat az egyetemes akarat alá rendeljük. A jó- és rossznak tehetsége [itt: 'megtehetősége', 'megtételének lehetősége', vagyis választhatósága] az emberi szabadság: a szabadság és kénytelenség [kényszerűség, szükségszerűség] a fő ellentétet teszi. Schelling szemlélődésével [szemléletével] szépen összhangzik a művészet és állam tana. A művészet az eszmeiséget tárgyilagossá teszi, vagyis az eszmét megtestesíti, s ebből érthetni a művészet viszonyát a bölcsészethez, mely a tárgyilagost alanyivá változtatja. Az állam hivatása az igazat, szépet és jót szoros összhangzásban valósítani. E bölcsész kiváló érdeme, hogy a tudományt, művészetet és életet kellő összhangzásba hozta. —

Schelling iskolájából mint eredeti gondolkodó, különösen Hegel lépett fel, saját jelentékeny rendszerével, mely korszakot alkotóvá lőn Némethonban. Ő a tudás és lét, gondolat és valóság, az alanyiség és tárgyiasság azonosságát Schelling bölcseletéből elfogadta, a módszert illetőleg azonban Kant transcendentalis bölcseletéhez hajlott. Rendszerének alapja a tiszta közvetlen lét, melyből a dialektikai mozgalom a rendszer fogalmait mind szoros egybefüggésben fejleszti. A fejlődési fokok ezek: A tiszta lét logikai eszmévé válik, ezen eszméből a természet mindaddig fejlődik, míg az alanyi szellemhez jut, mely tárgyilagossá lesz [tárgyasul, objektíválódik], végre feltétlen szellemmé magasul. A tiszta lét fejlődésének tehát három mozzanata van. Az első tiszta lo-

gikai eszme; a második természet; a harmadik a szellem. A szellem fokonként fejlődik. Az első az alanyi [szubjektív] egyéni szellem, mely gondolkodik és akar; a második a tárgyilagós [objektív] szellem, mely a jogi és erkölcsi intézetekben [intézményekben] jelentkezik; a harmadik a feltétlen szellem, mely az alanyiség és tárgyilagosság egysége, mint olyan a teljes lét, a végtelen gondolkodás, a független szabadság, szóval az Isten, a tudó, egyszerűs mind létező ész. És íme, ebben áll Hegel feltétlen idealismusa. — Az előadottakból kitűnik, hogy Fichte rendszerének élére a tiszta ént, Schelling az alany és tárgy azonosságát, Hegel a tiszta létét tüzi ki. Fichte rendszere elméleti és gyakorlati észre, Schellingé természet- és szellemtanra, Hegelé tiszta természet- és szellemtanra oszlik. — Az alapfogalmat illetőleg: Fichtének énje kizár minden tárgyilagós [objektív] fejlődést, minden küllétet [külső valóságot]. A külvilág nem egyéb mint korlátja alanyi tevékenységének, melyet az én állít magával szemközt, hogy legyen képzelt világ. Schellingnél az alapgondolat az alany és tárgy azonossága, mely magában foglalja a fejlődés elemeit és a külvilág alapját; mert szerinte a természet egyenjogúsággal bír a szellemmel. Hegel rendszerének lelke a fokozatos fejlődés: a tiszta létből a természet, ebből a szellem fejlődik — előkelő sajátossága a dialektikai módszer. Hegelnek a gondolkodástan körében azon érdeme van, hogy a logikának és metaphysikának Kant által felállított szoros összefüggését következetesen keresztül vitte. Hegel bölcselete oly színben jelent meg, mintha általa a bölcsészeti rendszerek történelme be volna fejezve, és a bölcsészeti tudománya végleg megállapítva. Hegelnek nyilatkozatai azt látszanak elárulni, mintha azt hitte volna, hogy a világszellem teljesen elérte önismeretét.³² És valóban, halálaig felekezében

egyetértés uralkodott, s ámbár Weisse Christian szót emelt arról, hogy az észtant tovább kell mívelni, Hegel tekintélye gátolta a meghasonlást. Tanítványai mindnyájan szoroson ragaszkodtak rendszeréhez, s ennek szellemében kezdték mívelni a jogot, morált és bölcsészetet. Ámde halála után kitört a vita arról, megfér-e Hegel rendszerével annak további kiművelése és tökéletesítése. Weisse az előhaladás szükségességét védte, mivel szerinte Hegel vitatkozási módszere nem biztosítja az igazat teljében [a teljes igazságot], s hogy az Isten lényege és a világ teremtése, a fogalom pusztja önfejlődéséből nem értelmezhető. Ez okból többedmagával új felekezetet [iskolát] alapított. Ezen elpártolás után, noha Gabler, Hegelnek a berlini tanszékből utóda, a felekezet nevében odanyilatkozott, hogy a Hegel elvein túllépő előhaladás szükségtelen, sőt, lehetetlen, mégis a hittudósok megmaradtak abbéli nézetöknél, hogy ezen bölcsész a lélek halhatatlanságát és az Isten személyiségét tagadja; mások pedig kikeltek azon elve ellen: „ami valóságos, az ésszerű”, mert a jó s rossz közti különbséget lerontja. Különösen az egyháziak, Richter szellemében indulva, a Hegel elleni vádak egész özönével árasztották el a tudományos világot. Azért csodálunk nem lehet, hogy bölcséletével közelebről megismerkedni vonakodnak sokan, kik a valláserkölcsei érzelmét szívökben kegyelettel ápolják. Mégis, mindezek dacára, a külföldön három irányban terjedt el e rendszer tanulmányozása, Frankhonban, Skandináviában és Olaszhonban. A francia C o s i n Hegel halála után Schelling polémiájához szegődött. Bernard tevékenysége folytán ugyanezen rendszer önállóbb s áthatóbb tanulmányozása indult meg, s Olaszhonban legközelebb, a berlini iskolával való közlekedés [kapcsolat] által, mélyebb gyökereket kezd verni. Határozottan állíthatjuk, hogy az

idealisták rendszerei nagy mozgalmat és sűrlődást idéztek elő, nemcsak a bölcsészet, hanem általán [általában] a tudományok terén. Különösen Hegel, a logika és metaphysika szoros összefüggésbe hozatalánál odatörekedett, hogy a gondolkodás törvényei, kategoriek, fogalomalakok és módszerek mind, egy általános rendszerben egyesüljenek, melyben egyszersmind a tudásnak minden egyes ága, a tapasztalás minden teréről hellyel bírjon, úgy, hogy abban kiterjedése, határai, értéke, értelme, rendszere és összefüggése a tudás többi ágaival meghatározva és igazolva legyenek. E nagyszerűen átgondolt encyclopaedicus terv által Hegel bölcsészeti rendszere a többi felett túlsúlyra emelkedett. Iskolája határozottan s buzgó tevékenységgel ragaszkodott ezen tervhez, nem csekélyebb hévvel alkalmazván a dialektikai módszert a tudományok egyes ágainál. Így mozdított elő a lélektan mint az alanyi szellemnek [egyéni szubjektumnak] tudománya, Rosenkranz, Erdmann és Schaller által, Gans a törvénytudományban, a történelmi-jogtudományi iskola ellenében a gyakorlati értelem örök jogát védé, és az örökösödési jogot a maga világtörténelmi kifejlődésében állítá elő. Az erkölcsstan körül [!] Michelet, a szépészet és műtan körül Hinrichs, Hotho, Rosenkrantz, Fischer, Ruge sikerrel fáradoztak. A bölcsészet történelmében, mely körül maga Hegel mint igazi mester legtöbbet eredményezett, hívei közül Feuerbach, Schwegler, Zeler, Erdmann, Fischer Kuno kitűnően tevékenyek voltak. Ezeken kívül mások is csoportosultak a merészen tervező bölcsész körül, s különböző irányban szereztek magoknak érdemeket.

Mint látjuk, e század első felében az idealizmus vergődött hatalomra, mely dacára számos elleneinek, nemcsak hogy nem maradt meddő, sőt bejárva a tudományok összes birodalmát, azoknak hatalmas lendületet adott, s a bölcsészet továbbfejlesztésére rugóul szolgált. Ellene eleinte mint ellenzék, a realizmus lépett fel, mely a természettudományok által támogatva, jókora tért foglalt el a bölcsészet mezején, sőt, ellenét [ellenfelét] leszorítani törekedett. Herbart — †1841-ben — e rendszer teremtője, ki az általános egység ellenében valóságos többséget véd, és a létesülés helyébe egyszerű létezését állít, a bölcsészet feladatát a tapasztalati fogalmak kidolgozására szorította, megfosztván azt abbéli magasabb hivatásától, melynél fogva az észnek legfőbb eszméit és céljait, tehát az érzék-feletti szellemi létet nyomozza, miáltal a többi tudományoktól különbözik. Szerinte a bölcsészet pusztán alakító tudomány volna. Mellőzve a realizmus bővebb fejtegetését, csupán azt említjük meg itt, hogy az, noha sokak előtt kellő elismerést vívott ki, végre mégis túlságaival a szellemölő materializmus karjaiba vetette magát. Ámde éppen ezáltal eszközölve egyszersmind a bölcsészetnek továbbfejlődését; mert a túlságoktól óvakodó, higgadt elméjű bölcsészek ezáltal felhívva érzék magokat, az emberi tudás alapjának mélyebb kutatására. Így az idealizmussal és realizmussal szemközt az idealrealizmus állott fel, melynek alapelve az, hogy az eszme és lét — ideale et reale — egybefüggnek, s ezen egybefüggés előfordul mind a tudás, mind a gyakorlati élet körében. Ezen ideal-realistikai irányban indultak napjainkban: Reinhold, Ulrici, Wirth s mások. Oly férfiak, kik a criticismus ösvényén tovább haladva, az embernek észvilágát a külvilággal összhangzásba hozni törekedének.

* * *

Amaz időtől fogva, melyben némely bölcsészek, elbizva magokat az igazság nyomozása körül kifejtett ésszerűben, ezt magát tették az értelmi világ központjává, többen eltértek a Bacon által kijelölt iránytól, melynek őket az Istenhez kellett volna vezetni. Míg Leibnitz a dolgok menetét intéző isteni bölcsesség fölismérésébe helyezé a bölcsészet főcélját, míg Bosseut s vele többen, határozottan ragaszkodva azon irányhoz, mely a tökély útján haladás első tételére, arra utaltak, hogy az Istent s önmagunkat megismerve törekedjünk a végtelenhez emelkedni; Hobbes-nak már minden igazság csak név szerinti volt, és Condillac, a minden erkölcsi törekvést elfojtó sensualista, az egész tudományt egy jó nyelvben helyezé. E tévesztett irány fokozatos fejlődése közben a pantheizmus, többféle alakban s rendszerek által, századunkban utat tört magának Németországba. A személyes Isten- s pozitív vallásnak hadat izenő következetesség mind határozottabban lép fel. Midőn e tárgy felett elmélkedünk, s az erre vonatkozó irodalmi termékeket lapozgatjuk, mintegy előnkbe tolokodik ezen kérdés: Van-e vallásfilozófia? Örömmel ragadjuk meg az alkalmat e kérdésre lehető rövidséggel felelni, s a vallásfilozófiának — melyet a bölcselő ész legnemesebb vívmányakul tisztelünk, s melynek kifejtését leginkább az idealizmus botlásai eredményezték — létezését bebizonyítani, s azt a tekintélyes francia bölcsésznek, Saissiet-nek rendszerében legalább vázlatosan megismertetni Greguss Ágost után, kinek előrebocsátott nézetei saját meggyőződésünkkel találkoznak.

A szép — mondja a többi közt — eredetileg művészi eszme, mert eredetileg a művészetben kél és fejlődik, szintúgy a jó eredetileg erkölcsi, az igaz eredetileg ismereti, az Isten eszméje pe-

dig eredetileg vallásos eszme, és a bölcselekedő észnek onnan kell fogalmait kivonnia, hol e fogalmak eredetileg kelnek s fejlődnek; a szépet tehát mint eredetileg művészi eszmét a művészetből, a jót mint erkölcsit az erkölcsiből, az igazat mint ismeretit az ismeretből, az Isten eszméjét pedig mint eredetileg vallásos eszmét a vallásból. Az Isten eszméjét tehát eredetileg a vallás nyújtja nekünk. Miképpen él már az Isten eszméje a vallásban? — Ebbeli vizsgálódásának minden józanul gondolkodó által elfogadható eredménye a következő: A vallást — úgymond — gyarlóságunk, tehát függésünk érzete szüli. A függés magasabb hatalmat tesz fel, melynek az ember alá van vetve... mely rajta segíthet, s ezért ügyekszik őt megkérdelni — áldozat, ima. — Eszerint a függés érzete kölcsönös: az ember nemcsak arról van meggyőződve, hogy egy hatalmasabb lénytől függ, hanem meg van győződve arról is, hogy e hatalmas lény szinte [szintén] tudja az embernek tőle való függését; mert ha nem tudná, minek fordulna hozzá? Tehát az Isten ismeri a viszonyt, mely közte s az ember között van, ennél fogva értelmének kell lennie. De az ember azt is fölteszi Istenről, hogy a bajokat, melyekkel maga nem bír, ő, ha akarja, orvosolhatja, s ezért folyamodik hozzá segítségért; az Istennek ennél fogva akaratának is kell lennie. Amely lénynek azonban értelme és akarata van, az eszmél, személy; és csakugyan, úgy találjuk, hogy minden vallás értelmet és akaratot, mégpedig mindentudó értelmet és mindenható akaratot, szóval tehát eszméletet, öntudatot s így személyességet tulajdonít az Istennek. Az előadottakból kihozza, hogy a vallást az emberi meg az isteni személy közti viszony képezi. — A vallás tehát csak személyes Istent fogad el. — Ha valaki — úgymond — a mindenségben működő természeti erők összegét, más valaki meg az emberiség történelmében nyi-

latkozó haladás szellemét, s eszerint öntudatlan erőket, vagy inkább a vak törvényt, mely szerint ez erők működnek, ezen erőknek tehát merő elvonását Istennek nevezi, ezáltal közvetve azt mondja, hogy mit az Isten fogalma voltaképp s eredetileg jelent, azt nem ismeri el, s mást állít helyébe; körülírva s kerülgetve mondja ki azt, mit az istentagadó kereken és röviden, hogy nincs Isten — mert Istennek nevezi, ami nem az, nevét átveszi, de fogalmát elejti. A vallás tudó [tudatos] lény viszonya tudó lényhez, azaz személy viszonya személyhez, s ha nincs meg a személyesség, nincs több se Isten, se vallás... Istentelenség és vallástalanság egyértelműek [azonos értelműek]. A pantheismus tehát mint amely ha következetes, a személyességet Istenben és emberben egyaránt tagadni kénytelen, lényegére nézve istentelen és vallástalan. Erkölcstelenség rejlik minden oly rendszerben, mely az ént megfosztva önmagától, a felelősség alól fölmenti; azért helyesen jegyzi meg Saisset, hogy az anyagi ellen küzdő szellemi bölcsélet nemcsak elméket, hanem jellemeket is képez.³³

Nézzük most ezen kitűnő francia bölcsész vallásbölcséletének lényegét tüzetesen.

Hát csakugyan lehetetlen volna Istenben hinni, és bölcseledek maradni? — kérdi Saisset. — Hát e század meghazudtolná magát? A szellemiség a bölcséletben csak azért született volna újjá, hogy megint az anyagiság szülessék belőle? A keresztény érzet csak azért támadt volna fel ismét, hogy az oktalan vakbuzgóságot is újólag feltámassza? Igazán úgy van-e, hogy az Isten csak valótlan elvonás, s az egyedüli lét a véges lét? A mennyei meg a földi dolgok ellentéte értelmetlenség? Mindent a vak kénytelenség

[szükségszerűség] idézett elő? Az emberek eddigelé [mindeddig] csak álmodtak? A művelt ember most már lelkét nem osztja kétfelé, egyiket az embereknek és a földnek, a másikat az Istennek szentelendő, amennyiben csak azon örök szükségre ismer, mely őt a Föld tökéletesítésére s szépítésére hajtja? Minden eszmény elmúlik? A művész feladata nem lesz egyéb mint a valót szolgáló utánozni? Az államférfi: valamely ország anyagi vágyait kitanulni és teljesíteni? Az erkölcsbíróé: kitanulni, mily arányokban egyesülnek a hasznos meg a káros szenvedélyek, hogy amazokkal élni, ezektől óvakodni lehessen?

Mindezen kérdésekre Saisset feleletet keres és ad vallásbölcseleti munkájában, mely valamint egyfelől — úgymond Greguss — tanulmányai alaposágáról tanúskodik, úgy másfelől saját önálló bűvárszellemét is fényesen tündökölteti. Értekező nem kísérheti őt útjában, midőn az újkori főgondolkodók tanait fürkészi, csupán a maga elé tűzött célhoz képest, vallásbölcseletét legfőbb vonásaiban ismerteti nyájas olvasóival, feltüntetni óhajtván különösen azt, mennyire nincsen igaza a hivatalos hittannak, midőn a vallásbölcselet ellen harcol, és vallástalan korunknak, mely ellene gyűlöletet táplál. Igazolva találja ebben az elfogulatlan egyszersmind azt is, hogy az emberi ész az Isten eszméjéhez önerejével, minden természetfölötti segély nélkül, fölemelkedni képes.

Van-e Isten? Ez a legelső kérdés, melyet bölcsészünk fejteget. Lássuk, hogyan? — Gondolatomnak — úgymond — van két tárgya, mely egymástól el nem válik, melyet eszméletemből ki nem írthatok: az egyik tárgy én magam, ki tökéletlen lény vagyok, a

másik a tökéletes lény, aki által vagyok. E két eszme egymást feltételezi, s feloldhatlan kapcsolatuk az első sarkigazság, eszünk fő-törvénye. Tegyük fel, hogy a tökéletes lény nincs, hogyan lehetne róla eszmém? Magam alkotnám ez eszmét? Micsoda elemekből, s mily minta szerint? Hiába halmoznék századokat és tereket egymásra, hiába szednék össze az egyes lényekből, s tennék össze minden hatalmat, tökélyt, szépséget, mindebből a mérhetlen és örök, szóval a végtelen, az egyáltalános [abszolút], a tökéletes elő nem teremne. — S mi az eszme? Gondolatunk idoma. Hát a gondolat? A lét felfogása. Hogyan fogná föl hát azt, ami nincs? S mi a tökéletlen lény? Amelynek létoka nincs meg saját magában, amely tehát más lényt föltételez. Ha már most azt mondom, hogy csak a tökéletlen lény létezik, ezáltal két ellenkezőt teszek fel, ti. fölteszem azt is, hogy más lényt föltételez, mert tökéletlennek mondom, de föltételezem azt is, hogy nem tételez föl mást, mert azt mondom, hogy csak ő létezik. — Akárhogy okoskodom, mihelyt a tökéletes lényt tagadom, képtelenségre jutok. — Ennélfogva elvül, magában világos, és minden egyéb igazságot megelőző, igazságul veszem, hogy az én esetékes [esetleges] és tökéletlen lényem, s minden más hasonló lény létének oka a szükségképpi s tökéletes lényben van.

Második kérdés, vajon a tökéletlen lény felfoghatja-e a tökéletes lényt? Eszünkkel felérhetjük-e az Istent? — Erre Saisset így felel. Tudom, hogy a világegyetemet megelőzőleg van a tökéletes lény, mely maga által van. Ez bizonyos, mert ha nem volna maga által, nem volna tökéletes; bizonyos, de nem világos. Mert mit értek azon, hogy maga által van, hogy mástól nem származva, tehát kútfő nélkül létezik? Ez azonban csak nemleges megfejtés.

Mihelyt pedig igenleg [igenlőleg] akarom megfejtani, megoldhatlan rejtélyt látok magam előtt. — Mit is mondhatni az Istenről? Hogy maga teremtette magát? Eszerint volt volna, mielőtt volt. Hogy tökéletes, és hogy létének oka tökéletessége? Így hát tökéletes volna, mielőtt volt. Hogy az Isten maga a lét, s ennél fogva világos, hogy van? De hát miért van általában valami? Miért nem inkább nincs? — Az eredmény tehát ez: tudom, hogy az Isten van, de nem tudom, miért van, tudom, hogy mi nem, de nem tudom, hogy mi: lényegét fel nem foghatom.

Lényege — úgymond — mással nem közölhető. Csak az Isten Istennek kellene lenni annak, aki felfoghassa, mi ő magában, és miért van? — De ha lényege nem közölhető, van benne olyas is, amit közöl, s e tekintetben fel is foghatom. Vagyok, gondolkodom, szeretek, működöm, életem, szeretet, munkásság van az Isten körül mindenfelé elterjesztve, ő tehát kinyilatkoztatta magát. Íme, a világegyetem. Ha tehát lényege közölhetetlen is, de léte hatóságai közölhetők: az élet, a gondolat, a szeretet, az öröm.

Azt is tudom róla, hogy tökéletes — folytatja bölcsészünk —, és földi állapotom szükségéhez képest fölfoghatom őt. — Gyakorlom a gondolat kiváltságos tehetségét, melynek neve ész, tárgya az igazság. Tudom, hogy az igazság a gondolat és lét egyezése. Lét nélkül nincs gondolat, gondolat nélkül pedig a lét mintha nem is volna. A gondolat tükrözi a létet, a lét önmagát fogja meg a gondolat által: ez az igazság. De gondolkodásom tökéletlen, lassú, korlátolt, fáradságos, és ritkán éri el az igazságot. Az isteni vagy végtelen gondolat ellenben egy tökéletes szemlélet, magát és a létet teljesen s egyszerre átkaroló; tehát nem szorul emléke-

zésre, sem okoskodásra. S ne volna értelmes?! A tökéletes lényben tehát kevesebb volna, mint a tökéletlenben? Az okban kevesebb, mint az okozatban? A lét kútforrása ne volna az értelmiség [értelem] kútforrása is, ami nélkül a lét, mintha nem is volna? Ha pedig értelmes, hogy ne volna értelme munkás, és hogy ne szemlélné magát, hogy ne eszmélne? Gondolat, szemlélet s eszmélet nélkül, képtelenség. Ő az örök ész, nem a gondolat homályos csírája, hanem a teljes befejezett gondolat, nem az elvont igazság, mely végtelenül kitarja s közli magát.

Ezek után tudósunk cáfolja a kételkedők ellenvetéseit, a többi közt Spinoza híres mondatát: „omnis determinatio est negatio” [minden meghatározás tagadás], mely elvnek alapján a pantheizmus azt állítja, hogy az Isten meg nem határozható, s ennél fogva egyvalami sem lehet. Kimutatja, hogy ez elvben lényegesen különböző két dolog van összezavarva, ti. valamely lény korlátai, megalkotó s meghatározó jellemzékei [jellemzői]. — Kihozza, hogy a meghatározás és tagadás nemhogy egyek volnának, sőt, inkább úgy különböznek egymástól, mint lét és nemlét. Minél meghatározottabb valamely lény, azaz minél több sajátos jellemzéke [jellemzője] van, annál magasabb fokú, minél kevésbé meghatározható, annál alsóbb, s így szállunk le az állattól a növényhez, a növénytől az élettelen tárgyhoz. Ha azt mondom valamiről, hogy van, kevesebbet mondom róla, ha azt mondom róla, hogy él, már inkább meghatározottam, s tökéletesebbnek állítom mindazon lényeknél, melyekről nem mondhatom, hogy élőlények. Ha még azt is hozzá teszem, hogy gondolkodik, azon élőlényt még inkább meghatározom, s ezáltal még tökéletesebbnek mondom. Ha az embernek nem volna értelme, egy meghatározás-

sal kevesebbje volna, s tökéletesebb volna-e? Azt mondhatjuk, hogy az Isten az egyetlen lény, mely tökéletesen, teljesen meg van határozva, minden más lényben több-kevesebb hiány mutatkozik. A meghatározások nem korlátozzák lényét — az nincs korlátozva —, csak jellemzik és alkotják.

A harmadik kérdésre: Lehet-e Istenen kívül is valami, legyen légséges jeles elmékedéseiből felhozni a következőket: Tény az, hogy tökéletlen lények vannak; tehát öröktől fogva lehetségesek is voltak, s így az Isten gondolatában is megvan a tökéletlen lény örök lehetőségének eszméje, magába ölelve minden lehető lényt... Szerinte és valóban alaposan [alapvetően?], a tökéletlen lény megkülönböztetve a tökéletestől, ez utóbbinak sem korlátja, sem folytatása nem lehet. Nem lehet korlátja, mert ilyennel a végtelen nem bír, de folytatása sem lehet, mert a tökéletes be van fejezve. Minek kell tehát venni a tökéletlen lényt? A tökéletes lény kifejezésének, nyilatkozásának, képének. A tökéletes lény mérhetlenségének képe a tér, örökkévalóságának az idő, tökéletes értelmiségeé [értelméé] a tökéletes értelmiségek [értelmek]. Az Isten öröktől fogva van; a világegyetem öröktől fogva lehetséges. Az Isten magát gondolva azt is öröktől fogva gondolja mint végtelen tökélyének lehetséges kifejezését. S közönyös vagy tehetetlen maradhat-e az Isten saját képe irányában?

A világegyetemet, észet és kedélyt egyaránt jótékonyan kielégítőleg úgy mutatja be mint az értelmiség [értelem], hatalom és szeretet művét; mert a világegyetem valóban létezik, az Isten tehát elhatározta magát megteremtésére. Elhatározta, hogy él hatalmával, mert szerette. A szeretet — úgymond — nem csupán

tökéletlen lényben fordul elő. Azon törvény, mely a szeretetet mindenben a léthez kapcsolja, hogyne volna meg minden lét és minden szeretet kútfejében? A tökéletes lény lehetséges kifejezéseképp öröktől fogva gondolt világ tehát: ez a teremtés eszmei, isteni anyaga; az Isten mindenhatósága: ez a munkás erő, a szeretet pedig: ez az indok, mely a magából való kilépésre bírja.

A pantheismus kifogásait a teremtés ellen visszavetve, meggyőző erővel mutatja fel az ezen rendszerben lappangó ellentmondásokat. Így azt, mely azon tételben foglaltatik, hogy Isten a világnak benn levő, nem túl levő oka, hogy eszerint az Isten nem különváló a világtól, s így a teremtésről szó sincs. A tökéletes lényt — úgymond —, ha fejlődőnek képzeljük, mintegy magnak, melyből növény lesz, tökéletlen lényé aljasítjuk, neki tehát a világegyetem bennlevő munkásságaihoz [tevékenységeihez] hasonló munkásságot [tevékenységet] nem tulajdoníthatunk. A teremtés nem ellenkezik a tökéletes lény eszméjével, hogy azonban miképpen történhet, megint rejtély, mint az Isten lényege, mint a tökéletlen lény örök lehetősége... mindezek rejtélyek, de nem ellentmondások. Nem ellentmondás, sőt, világos, hogy a meghatározott élő tökély a világ igazi, első és termékeny kútfeje; mert a tökéletlennek a tökéletesben, a végesnek a végtelenben, a viszonyosnak [viszonylagosnak] az egyáltalánosban [abszolútban] kell léte okának lenni: de igenis ellentmondás, hogy a határozatlan, a csupán hatható lény legyen a kútfeje. Ez csak meddő lehet. Hogy a határozatlan lény magát meghatározza, a csupán hatható lény igazán hasson is, az merőben lehetetlen; és a pantheisták éppen e lehetetlen áthidalás kérdésében hasonlanak meg egymás között is. Meddő üres álabsolutumjokból ki nem hozhatják a világot.

Nem kevésbé jeles elmélkedése a gondviselés kérdéséről. A pantheismus — úgymond — a természetben s az emberben csak azon változatos idomokat látja, melyeket a személytelen munkás-ság [tevékenység] — vak végzet törvénye alatt — magára öltöget. Neki van-e igaza, vagy azoknak, kik a világban mindenütt értelmes, jót, szépet szerető akarat nyomait fedezik fel, oly akaratét, mely mindent a legjobb célra szabadon választott, alkotott és rendezett? — Kérdezzük meg magát a mindenséget. Ez vizsgálat alá vetvén az ég, a föld és saját magunk tudománya által felel a kérdésre. És mit? — Az ég tudománya, a csillagvizsgálat azon meggyőződést eredményezi, hogy a világot egyetlen fő, egyetemes, nagy törvény ruhazza fel hasonlíthatlan összhangzással, szilárd-sággal, szépséggel; az egekben mindenütt rend, egyszerűség, cél-irányosság; tehát mindenütt értelmesség és kiválasztás nyoma van, tehát sehol sincs vak szükség. A föld tudománya, az életvizsgálat eredménye ugyanaz. A világ bizonyos terv szerint készült, s a természetet minden működéseiben a célszerűség, összhangzat és arányosság törvényei kormányozzák.

Hát saját magunk tudománya, az emberi lélek vizsgálata mit szól? Van a mindenségnek egy lénye, melyet nemcsak kívülről, hanem bensőleg is vizsgálhatok: én magam. Hát kerék vagyok-e én, mely valami vak és hajthatlan gépezetbe van végzetesen beillesztve? Vagy megtalálom-e magamban biztos jeleit bizonyos rendnek, bizonyos tervnek, bizonyos célszerűség és szeretet törvényének? Itt megszűnnek a hozzávetések. Ha a lét és élet bárhol másutt merőben ismeretlen volna is előttem, eszméletemben legalább csalhatatlan szemlélet által győződöm meg rólok: lehet minden egyébről nem tudnom, de tudnom kell arról, aki nem tud,

aki magát nem-tudónak tudja. Magamat tehát bizton kikérdezhetem.

Ezután átmegy az emberi lélek szabadságának meghatározására. A lélek — úgymond — nem lehet oly erő, mely kénytelen [szükségszerű] tényekben nyilatkozik, valami ellenállhatatlan végzet parancsa szerint. — Lelkem tiltakozik ez ellen. Szabadnak érzem magamat, kezemben tudom sorsomat. Nem tehetem meg mindenkor, amit akarok, de mindenkor akarhatom megtenni, megerőltethetem magamat, s nagyobb-kisebb mértékben meg is teszem. Anyagilag akadályozva lehetek jogaim gyakorlásában [gyakorlásában] eszméletem azonban folyvást vallani fogja, e jogokat, s erkölcsi szabadságom bonthatatlan. Nem csak szabadnak érzem magamat, hanem érzem azt is, hogy szabadságom bizonyos törvénynek van alárendelve, mely törvény nem lehet a kénytelenség [szükségszerűség] törvénye, mely megszeghetését is kizárja, hanem rend és célszerűség, a kötelesség törvényének kell lennie. Valamint a szabadság a kötelességet, úgy a kötelesség a szabadságot tételezi föl, s e kettőn alapul a jog. Ha — úgymond — nem érezném a szabadságot magamban, másokban sem ismerném el, s ha azt hinném, hogy a kénytelenség [szükségszerűség] törvényének hódolnak, nem kívánnám, hogy rend és célszerűség, azaz a kötelesség törvényének hódoljanak; ha pedig föl nem tenném, hogy akár magok iránt, akár irántam kötelességeink vannak, volna-e értelme a jognak, melyet magam részére követelek, hogy tehetségeimet háborítlanul kifejthessem, gondolataimat szabadon nyilváníthassam, földemet, házamat megtarthassam? Mihelyt a kénytelenség hajtja felebarátomat, hogy nekem ártson, csak erőszakkal, nem a joggal állhatok ellenébe: a kényte-

lenség mellett az emberi társaságban [társadalomban] se jogokról, se kötelességekről nem lehet szó. Bennem tehát az összes emberiség [emberség, emberiesség] tiltakozik a kénytelenség rendszere ellen.

Továbbá kihozza, hogy az ember szabad létére csak szabad teremttől eredhet; tőle kapta a kötelesség törvényét is, melyet sérttetlennek és szentnek ismer. És szabta volna-e az emberre ezen törvényt, ha maga is nem ahhoz szabná akaratát? Hisz az nem is egyéb a rend törvényénél, egyetemes, kötelezve minden lényt, amely megértheti.

Íme, Saisset vallásfilozófiájának némely vonásai,³⁴ melyeket megismertetni különösen az ifjúság érdekében szükségesnek tartottam. Fennséges vívmánya ez az alaposan bölcselkedő ész munkájának, s létrejöttét az idealismusba burkolt újkori pantheismus botlásainak köszönjük.

A bölcsészet időszakos fejlődésének ezen vázlata tanúja annak, hogy ezen tudomány a fejlődés pályáján, jeles férfiak nemes s buzgó törekvései által időről időre magasabb tökélyi fokot ért el, mi a tudomány történelmében lényeges. Hogy közben-közben ferde nézetek mint a helytelenül gondolkodó észnek kinövésai mutatkoznak, az esetleges körülmény, s a bölcsészet magasztos tudományára árnyat nem vet, sőt, annyiban használt kifejlődésének, hogy kik rendszereikkel a tudományt előbbre fejlesztették, haszonnal vették számba az ilyen tévedéseket. Tapasztalati tény, hogy miként más tudományokban, úgy a bölcsészetben is fényes eredmény felelt meg az elemi törekvéseknek, úgyhogy korunk e

tekintetben a szellemi fejlődés történetében a legfényesebb korszakot mutatja fel. Ámde maga a bölcsészet teljesen befejezett egészé sohasem fejlődhetik. Az ilyen befejezett bölcsészet a tudomány eszményét képezné, mi az emberre nézve elérhetlen. A tapasztalásból szerzett fogalmak új és új észrevevés folytán változnak, tehát fejlődnie kell a bölcsészetnek is, mely e fogalmak feldolgozásával foglalkozik. Az eszmék országa beláthatatlan, az emberi ész e határtalan országban tehet ugyan, tenni fog is új hódításokat; de azt egészen hatalmába ejteni képes nem lesz soha. Közös sorsa ez minden tudománynak a tökéletesbülés pályáján. Az emberi tudás alapítása, és a bölcsészetnek bevégzése, mennyiben az véges emberi észről várható, nem lehet egy, két vagy több század műve, ez feladata az emberiség egész életének. Ez nem is lehet másképp, mert a bevégzett szellemi tökély egyedül a végtelen lénynek, az isteni észnek sajátja, az embernek csupán, hogy e tökélyhez időről időre mindinkább közelíthessen, jutott osztályrészül. A szellemi fejlődésnek vége nem szakadhat soha!

* * *

Könnyen megérthető azok okoskodásának alaptalansága is, kik a philosophiai rendszerek különféleségénél fogva nem tudják, mihez tartásuk magokat, miután ama nagyszerű tárgyak felett, melyek megfejtése a bölcsészet feladata, nagy szellemek is tévedésbe estek. „Az igazság — mondanak — csak egy, tehát csak egy philosophiai rendszer lehet igaz, a többi tévedés; de azt, hogy igaz, minden rendszer állítja és bebizonyítja magáról.³⁵ Szépen elmélkedik erre vonatkozólag Dr. Pauer Imre metaphysikájának függelékében, midőn azt mondja, hogy: „a történeti haladás

és fejlődés — melynek tükröi a filozófiai rendszerek — a folytonos tökéletesedés processusai, következésképpen bennük a tökéletlenségnek is nagy szerepet kell játszania. Az emberi szellem egész világa szakadatlanul előre haladó átalakulásokban él. Az emberiség bármily örök törvények szerint működik is, az értelem nem maradhat együgyűen állásponton és minőségben. Koronként változnak céljai, cselekvésének mozgató indokai, törekvései, életnézete és szükségletei; kell tehát, hogy változzanak intézményei, öntudata, s ezek kifejezései, a filozófiai rendszerek is. Mivel az igazság végtelen és örök, lehetetlen azt a fejlődő észnek egyszerre egészen átlátni, lehetetlen egy tudományrendszerben minden oldalról teljesen kimeríteni, és tökéletes tisztaságában felfogni. Ezért nem volt, nem lesz, s nem is lehet egyetlen oly tökéletesen filozófiai rendszer sem, mely a többi, előtte keletkezett vagy utána létrejött rendszereket szükségtelenné tette volna.” Azért a fennebbi ellenvetés el nem fogadható mentség azok részéről, akik kik ezen tudomány iránt érdektelenséget negédelnek, midőn azt elhanyagolják.³⁶ Továbbá bölcsészeti megismerése annak, mi igaz és mi bölcsészet, a rendszerek különféleségét még más értelemben is feltűnteti mint csupán az igaz és tévedés elvont ellentéte szerint. A rendszerek különfélesége nemcsak hogy hátrányára nem volt a tudománynak magának — a filozófia lehetőségének —, sőt, a tudomány lényegéből származik, mint létének alapföltétele. E tudománynak célja, az igazat gondolkodva utolérni és felfogni, mi a gondolkodó szellemnek folytonos tevékenységét föltételezi, ebben összhangzás nyilatkozik, s ez a lényeges. A józan észnek axiómája: egy az igazság — következik, hogy bármennyire különbözzenek egymástól a bölcsészek egyéniségei, s azok rendszerei, csak egy az

igaz filozófia. Ámde a különféle rendszerek, melyek az ó- és újabb korban időről időre feltűntek, csupán különböző ösvények, melyeken a bölcsészek haladtak az igaz bölcsészet megközelítése végett. Mindaddig tehát, míg mindnyájan, kik ezügyben ítélni hivatvák [hivatottak], egyetértve fel nem ismerik valamely rendszerben a valódi, igaz filozófiát, a hivatottnak szabadságában áll új rendszerrel fellépni, s azt bírálat alá bocsátani, s ha ily rendszer nem is az igaz filozófia, hanem [de] azért, mi benne új és eredeti és jó, a bölcselkedő ész mindenesetre közelebb jut az igaz filozófiához. S ha az egész elvetendő lenne? Legalább egy új tévedés állítatik a gondolkodó ész elé, melyet kerülni fog. Azon rendszerek közt, melyeket a kor értelmisége érvényesített, s melyek a köztudatba átmentek, nem létezett egyetlen egy sem, mely merőben hamis, és tiszta tévedés volt volna. Viszon[y]lagos értékén felül mindenkinek volt bizonyos abszolút igazsága és értéke is. Dacára tehát annak, hogy e téren — valamint más tudományterén is — sok nem sikerült kísérlet történt, egyáltalán nem igazolható sokaknak vádja, hogy a rendszerek sokfélesége a bölcsészet tanulmányozását megnehezíti, s az életre nézve feleslegessé teszi; mert a bölcsészet a gondolkodó ész fáradságos tevékenységének resultatuma [eredménye], azon feladattal, hogy az általános tudás körében szellemet, életet és rendet biztosítson. Azért szükséges is a különféle rendszerek tanulmányozása, mert ezáltal, midőn egyrészt kutatásainkban időt s fáradságot takarítunk meg, másrészt a felmerült kérdések iránt tisztább eligazodásra jutunk, megismervén, mily eredményekre vezetett, bizonyos tételek megoldásánál felvett egy-egy eszme vagy nézet. Kiténik ebből az egyes filozófiai rendszerek nagy jelentősége; kiténik, mennyire káros azok előítéletes megvetése, vagy felüle-

tes, minden komolyabb átgondolást nélkülöző, hiányos megítélése. — A bölcsészet a tudomány tudománya, ki tehát tehetséghiánynál fogva hivatva nincsen, vagy kedve nem telik benne, hogy mélyebb kutatásokba bocsátkozzék, melyek e tudomány országában honolnak — mi csakugyan nem is adatott mindenkinek: „non cuius civi licet adire Corinthum³⁷ — üdvösen cselekszik, ha ezen országba be nem tolakodik, de az ilyennek egyszersmind óvakodnia is kell minden ítélettől e tudomány értéke vagy értékeltsége fölött, valamint az alaptalan, mondhatni ferde nyilatkozatoktól, melyek e tudomány művelésére s tanulmányozására hajlandó ifjúság szabadságát korlátozhatják, s kedélyét lehűthetik; mert az ilyen eljárás hátráltatná ama megbecsülhetlen eredményt, melyet a bölcsészettől az ismeretek általán véve, és különösen a gyakorlati élet húz, mi csupán a tudomány sokoldalú s szabad kiműveléséből feltételezhető. Meg kell győződnie minden józannak, hogy az emberi szellem fáradhatlan tevékenysége által, mellyel a tudás mezejét minden[ki] és oly sokféle irányban megművelni törekszik, új felfedezések és találmányok, új problémák feltűnése következtében, minden tudomány, nem csak a philosophia, új és új alakot ölt, s hogy ez utóbbi természeténél fogva erre inkább fogékony, mint más tudomány, s inkább, mint más tudománynak, befolyása van az emberiség sokoldalú művelődésébe. Azért, kinek saját egész lényének nemesedése, s hajlamainak összehangzatos kiképzése, hogy független belértéke fokoztassék, szeme előtt áll; kinek a társadalomban az igazság és erkölcsiség előmozdítása szívében fekszik, nem kelhet ki ócsárlólag a philosophia ellen. Az ilyen ócsárló, ha némi igényt tarthatna is különben bizonyos ismeretekre és műveltségre, meg nem győzhetne senkit afelől, hogy az emberiséget, s az ember szemléletét közelebbről

érintő legfontosabb tárgyokról valaha komolyan gondolkodott.³⁸ És az előítélet!?³⁹

Vége azok ellenében, kik a philosophiát az állam-, rend- és vallásra nézve veszélyesnek szeretik hirdetni, megjegyezzük, hogy a bölcsészettnek legtermészeteseb, legsajátságosb s egyszersmind legszenvedélyesebb ellenei voltak mindig, és lesznek a jövőben is a sötétség barátai, az előítélet és absolut uralom rabjai, védői a vak tekintélynek és szolgaságnak. Ezek ellen folyvást harcban áll a bölcsészet. Azonban bármennyire üldöztetik is kívülről az említett táborból e tudomány, bensőképp, szellemileg véve a dolgot, ezek mégis leggyengébb, legtehetetlenebb ellenei. Azon kemény sors és zaklattatás, melyet a bölcsészet hősei, az ókorban egy Socrates, Aristoteles vagy Pythagoras, később mások mint Avicenna, Averroes, Vanini, nolai Bruno, Thomassius, Wold, Fries és Oken a tévelygő nép vakbuzgósága, vagy a zsarnokuralom rendőri önkényétől szenvedtek, a philosophia tekintélyét, becsét s erkölcsi erejét a józan közvélemény előtt csak nevelték [növelték], elhomályosítani képesek nem voltak. A sötétség és önkény szava nem oly fegyverek, melyek a philosophiát megsebezhetnék. Most halljuk e tárgyról Schmidet: „Was mag das für ein Staat und was mag das für eine Religion sein, die, die Einwürfe der Philosophie nicht besichtigen könnte? Eine Religion und ein Staat, die das Licht der Vernunft nicht zu ertragen vermöchten, und die bei dem Anblicke der Ideen der Wahrheit, Gerechtigkeit und Freiheit zusammenbrächen, die vor der Freiheit der Presse und der Ferheit des Glaubens ihren Untergang fürchten müssten, welche Achtung könnten diese verdienen? Oder wie könnten sie nur auf den Namen der Religion und des Staates Aus-

pruch machen? In der That nur After-Religion, blinder Glaube, der dumpfe Wahn des Pöbels, und der Afterstaat des Despotismus, ist, denen die Philosophie Gefahr bringt.“⁴⁰ Ezután visszatér a philosophia ellen emelt azon vádra, hogy e tudomány iránya államrend- s vallásellenes, mennyiben a vádlók történeti tényekre hivatkoznak, s ez okból azok, kiknek a vallás és törvényes rend szí- vökön fekszik, könnyen téves véleményre bírhatók a philosophi- áról. „Es ist unlängbar — folytatja — dass einige Philosophen, ganze Schulen und ganze Perioden der Philosophie, entschieden allen religiösen und sittlichen Ideen entgegengetreten sind, und dem Materialismus und Egoismus offen gehuldigt haben. Am nächsten steht uns als trauriges Beispiel davon die französische Philosophie vor der Revolution, wie sie in der Schule der sogenannten Encyclopädisten, in den Schriften eines Helvetius, La Mettrie, in dem bekannten »Systeme de la Natur« und Anderer sich aussprach. — Das sind unläugbar sehr beklagenswerthe Verirrungen der Philosophie. Aber eben weil es nur Verirrungen sind, Verirrungen, welche aus den Grenzen des philosophischen Denkens herausgetreten sind in das Gebiet des gemeinen und oberflächlichen unphilosophischen Raisonirens, können sie der Philosophie selbst nicht als Schuld zuredacht werden. Dass diese Richtung in dem Wesen der Philosophie selbst begründet sei, wird niemand behaupten können. Denn sind die Ideen der Religion, der Sittlichkeit und des Rechtes, in der Natur des menschlichen Geistes begründet, so wird es auch in der Natur des philosophischen Denkens liegen, dass es sich dieser Ideen bewusst werde, dass es sie anerkenne; und nur der Oberflächlichkeit, der Leichtfertigkeit im Denken werden sie sich verbergen. Gerade je tiefer also das Denken in das Innere eindringt, je wis-

senschaftlicher, je mehr wahrhaft philosophischer es ist, desto klarer und voller werden ihm die Ideen einleuchten, nur das wissenschaftliche Denken des gemeinen Lebens, die Unphilosophie dringt nicht zu ihnen durch, nur dieses ist der Religion und dem Staate gefährlich. — Hier gilt also jenes Baconische Wort: — »Leves gustus in Philosophia movere ad Atheismus sed pleniores haustus ad religionem reduxere.« — Jene antireligiösen und unmoralischen Lehren der französische Encyclopaedisten sind eine Folge davon, dass der Leichtsinns und die Frivolität eines gänzlich unwissenschaftlichen gemeinen Raisonnements, Herr wurde über die Wissenschaft und Philosophie; sie sind die Frucht einer in der Wurzel entarteten versinnlichten und gänzlich ideenlosen Zeit- bildung, und haben mit dem Wesen der Philosophie nichts als den Namen gemein.“ Nincs mit hozzá adjunk.

Jegyzetek

1. Wissenschaft des Möglichen so fern es sein kann (nach Wolf); Vernunftkenntniss aus Begriffen (nach Kant); Wissenschaft dessen, was durch das blosser Vorstellungvermögen bestimmt ist (nach Reinhold); Wissenschaftslehre (nach Fichte); Wissenschaft von den letzten Gründen und Gesetzen der Natur und Freiheit, und ihres Verhältnisses zueinander (nach Tennemann); Wissenschaft des Nothwendigen und Allgemeinen; des a priori Erkennbaren u. s. w. (Herbart).
2. Off. 1. 2. Seneca is hasonlólag ítéli, ep. 89.
3. A bölcsészettudománynak napjainkban legközönségesebb felosztása: elméleti és gyakorlati részre. Tiszta elméleti részek: a logika és metaphysika; tiszta gyakorlatiak az ethika, azaz erkölcsstan és a természetjog (ius naturae). Részint elméleti, részint gyakorlati a többiek közvetítő szépészet (aesthetica). A bölcsészet előtana a tapasztalati lélektan (psychologia). Alkalmazott tana a bölcsészetnek a neveléstan (paedagogia). Közelebb tartozik a bölcsészethez annak történelme, mely azon utat jelöli ki, melyen a bölcsészet feladatának teljesítése felé kezdettől fogva indult, s annak koronkinti fejlődését napfényre hozza.
4. „Manche haben diess der Philosophie zu einem besonderen Vorwurfe gemacht, und gemeint, diese angebliche Königin der Wissenschaften sei nichts als ein lehres Phantom, ein Irrlicht, welchem nachzugehen sich nicht der Mühe verlohne, weil man es doch nie erhasche, sondern Gefahr laufe, am

Ende in faulen Sümpfen stecken zu bleiben; höchstens sei sie ein Spielball für müssige Köpfe, welche sich der Speculation hingeben haben, um nur die Langeweile zu vertreiben, mit dem sich aber ein Gelehrter der realleren Wissenschaften betreibe, oder ein Geschäftsmann, der die Wissenschaften nur für den practischen Gebrauch erlerne, nicht befassen dürfe — Fundamentalphilosophie von W. Tr. Krug. —

5. „Se moquer de la Philosophie, c'est véritablement philosopher.” — P a s c a l.
6. Fischer Kuno német bölcsész, szül. Sandewaldban (Silezia), s tanulmányai befejezése után egy ideig mint magánházi nevelő foglalkodván [foglalkozván], utóbb 1852 Heidelbergben, 1856 óta Jenában a bölcsészet tanára, a Hegel-féle irány kedvelői által nagyra tartatik, és előadásai nagyon látogatottak. Számos kisebb-nagyobb philosophiai művein kívül kivált „Geschichte der neueren Philosophie” négykötes műve által híresült el. D. N.
7. In den Sprachen als Zeichen der Gedanken, spiegeln sich die Gedanken selbst, also auch deren Bestandtheile, sammt ihren Verhältnisse... Bestimmt nun der Sprachforscher die Bedeutung der einzelnen Worte, so ist er im Gebiete der allgemeinen Begriffe, und steht hier mit dem Philosophen auf gleichem Boden. Theilt er die Worte in verschiedene Klassen, so erhebt er sich zu höheren Allgemeinbegriffen. Ableitung und Biegung der Worte zeigen ihm eine Bewegung in den Begriffen zum Behuf mannigfaltiger Zusammensetzungen, welche durch die syntactischen Regeln vollständiger bestimmt werden. Wie fern nun die Begriffe selbst solche

Verknüpfungen erlauben, geben sie Anlass zu logischen Betrachtungen; wie fern aber die Regsamkeit des menschlichen Geistes dabei zum Vorschein kommt, offenbaren sich psychologische Thatsachen s. a. t. Herbart.

8. Eben diese Verbindung umfasst endlich auch die sämtlichen Naturwissenschaften von der Naturbeschreibung, an bis zur Physiologie und Astronomie hinauf. Diejenigen Begriffe durch welche man versucht hat die leblose und lebende Natur, als ein Ganzes zusammen zu fassen sind entweder aus der Philosophie, und namentlich aus der Metaphysik (wenn schon unter andern Namen) entsprungen: oder sie fallen einer philosophischen Kritik anheim. Herbart.
9. „Gott, Freiheit und Unsterblichkeit sind die drei Gegenstände, auf deren sichere Erkenntniss (oder wenigstens auf einen gesicherten Glauben daran) die Hauptabsicht der Philosophie gerichtet ist“ Kant.
10. „...in einem Volke ist es eine bestimmte Philosophie, die sich aufthut; und diese Bestimmtheit des Standpunkts des Gedankens ist dieselbe Bestimmtheit, welche alle anderen geschichtlichen Seiten des Volksgeistes durchdringt, im innigsten Zusammenhange mit ihnen steht, und ihre Grundlage ausmacht. Die bestimmte Gestalt einer Philosophie also gleichzeitig mit einer bestimmten Gestalt der Völker unter welchen sie auftritt, mit ihrer Verfassung und Regierungsform, ihrer Sittlichkeit, ihrem geselligen Leben, den Geschicklichkeiten, Gewohnheiten und Bequemlichkeiten desselben, mit ihren Versuchen und Arbeiten in Kunst und Wissenschaft, mit ihren Religionen, den Kriegsschicksalen und äusserlichen Verhältnissen überhaupt — mit dem Untergan-

ge der Staaten, in denen diese bestimmte Princip sich geltend gemacht hatte, und mit der Entstehung, und Emporkommen neuer, worin ein höheres Prinzip seine Erzeugung und Entwicklung findet. Der Geist hat das Prinzip der bestimmten Stufe seines Selbstbewusstseins, die er erreicht hat jedesmal in dem ganzen Reichthum seiner Vielseitigkeit ausgearbeitet und ausgebreitet. Dieser reiche Geist eines Volkes ist eine Organisation ein Dom, der Gewölbe, Gänge Säulerreichen Hallen vielfache Abtheilungen hat, welches alles aus einem Ganzen, einem Zwecke hervorgegangen. Von diesen mannigfaltigen Geisten ist die Philosophie eine Form. — Und welche? Sie ist die höchste Blüthe, sie der Begriff der ganzen Gestalt des Geistes, das Bewusstsein, und das geistige Wesen des ganzen Zustandes, der Geist der Zeit, als sich denkender Geist vorhanden, das viel gestaltete Ganze spiegelt in ihr, als dem einfachen Brennpunkte dem sich wissenden Begriffe desselben sich ab.“ Herbart.

11. Es ist überall nichts in der Welt, ja überhaupt auch ausser derselben zu denken möglich, was ohne Einschränkung, für Gut könnte gehalten werden, als allein ein guter Wille. Kant: Grundlegung der Metaphysik der Sitten.
12. *Ipsius Rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi; magni existimans interesse ad decus et laudem civitatis, res tam graves tamque praeclaras latinis litteris contineri.* Cicero: De natura deorum.
13. Hat könyv, írá 54-ben Kr. e. E munka elveszett, egy töredék kivételével, melynek címe: „Somnium Scipionis.” De meglálta Major bíbornok jelen századunkban, a vatikáni könyvtár főnöke, Bobbio zárdájában az elveszett munkának egy részét, s kiadta Rómában 1828-ban. M. E.

14. Hanc video sapientissimorum virorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis fuisse excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret imperandi prohibendique sapientia. — De legibus. II. 4.
15. L'homme n'est qu'un roseau le plus faible de la nature; mais c'est un roseau pensant. Il ne faut pas que l'univers entier s'arme pour l'écraser. Une vapeur, une goutte d'eau suffit pour le tuer. Mais quand l'univers l'écrerait, l'homme serait encore plus noble que ce qui le tue; parce qu'il savait qu'il meurt; et l'avantage que l'univers a sur luy, l'univers n'en sait rien. Ainsi toute notre dignité consiste dans la pensée. C'est de là qu'il faut nous relever non de l'espace et de la durée. Travaillons donc à bien penser. Violé le priade la morale." Pensées de M. P a s c a l et Paris 1678.
16. „La Philosophie est le lieu de l'erreur... C'est en Philosophie surtout que l'on se trompe". G r a t r y : Logique, Paris, 1858.
17. „On appelle [...] qui sous prétexte de précision et d'abstraction, se passe de style et de clarté, et qui, dispensé de clarté, se passe de tout," stb. G r a t r y
18. La Philosophie séparée parmi nous est plus ignorante plus nulle qu'elle ne le fut jamais... Hegel est plus décidément, plus systématiquement absurde que Gorgias stb. G r a t r y
19. S. K.
20. L'esprit humain s'écrient-ils court aujourd'hui parmi nous bien de risques d'abaissement, et comme la société il a besoin d'être relevé et sauvé. G u i z o t .
21. Wolfgang Menzel's Literaturblatt, 1859.

22. Schleiermacher: Über den Werth des Socrates als Philosoph. Berlin, 1818
23. E. Reinhold (G. der Philosophie) — Susemihl (Die genetische Entwicklung der platonischen Philosophie, Leipzig, 1850) — Schleiermacher (Platons Werke, Berlin, 1861) stb. stb.
24. G. Müller: Das Princip und die Methode des Aristoteles. Leipzig, 1844.
25. Prágában 1348-ban, Berlinben 1365-ben, Pécsen 1367-ben, Bécsben 1365-ben Heidelbergben 1386-ban, Kölnben 1358-ban, Erfurtban 1392-ben.
26. Ha e korban hazánk tudományosságának mezején körültekintünk, a bölcsészetre nézve azt találjuk, miszerint az árpádi királyok körben a 11., 12. s 13. században a bölcsészet elemei, a logika és az aristotelesi kategóriák adtak irányt tudósaink fáradozásainak, miből a köztünk uralkodó szellemre következtethetünk. A 14. században a bölcsészeti mozgalmat különösen erdélyi Boetius Döme képviseli Lajos király alatt, 1345-ben. Ő ekkor már mint mély elméjű bölcsész és sokoldalú tudós magasztaltatik szerzetének évkönyvében. Egy önálló bölcsészeti munkáján kívül: „De mundi aeternitate”, melynek már címe is inkább philosophiai álláspontra mutat, mint Aristoteles magyarázója is fellépett: „De sensu et sensibili; De vita et morte; De somno et vigilantia”. Ebből az tűnik ki, hogy valamint nálunk, úgy másutt is a középkorban felsőbb iskoláink philosophiája alatt egyenesen Aristoteles fejtegetését kell értenünk. Ezt találjuk folytatva a 15. században is, de rendszeres művelőit a bölcsészet még nem találta. Említetik ugyan kolozsvári C s u d a Miklós — frater

Nicolaus de mirabilibus — mint olyan ember, ki kitűnő bölcsész tekintélyben állott, mely tekintélyt egy Medici Lőrinc házában tartott tudós vitával érdemelte ki. T. Magyar nemz. irodalom története.

27. „Verulamii Bacon sz. 1561. jan. 22. Londonban, †1626-ban. Sokoldalú szelleme a tudományok minden szakát átbúvárlá és áttanulmányozá. Láta, mily magas fokra emelkedtek, látta, mily téves irányt vettek, és tudta egyszersmind, mint lehetne ismét azokat visszavezetni az igazsághoz. Ha őt mint bölcsészt tekintjük, éppoly elmeélt, mint mélységet tüntet fel nézeteiben, az észtehetségek működése, a fogalmak összekötése és az előítéletekről, melyek minket bölcsönktől környeznek, sírunkig kísérnek, és elmetehetségeink felhasználásában akadályoznak. Világosan kifejté magának azon Aristoteles által felvett és Locke által tökéletesített elvet, hogy az ész fogalmai az érzéki benyomásokból származnak. Mint természettudósnak, nézetei alaposak, és több fontos felfedezésnek állott küszöbén.”

E tudósról olvassuk Humboldt „Koszmosz”-ának bevezetésében, hogy komolyan törekedett: „az egyediségeket teljesen fölkarolni, a részleteket megvizsgálva különválasztani egymástól, s mégsem elnyomódní tömegök alatt, hanem szem előtt tartva az ember magasztos rendeltetését, fölfogni a természet szellemét, mely a jelenségek takarói alatt rejtezik.”

Napjainkban Liebiget, ki Bacon inductióját támadta, sikeresen cáfolják nálunk Greguss Ágost, a németeknél Böhmer Henrik orvostudor Erlangenben — „Über Francis Bacon von Verulam und die Verbindung der Philosophie mit den Naturwissenschaft” sat. 1864.

28. Mettrie — 1751, Helvetius — 1771. — A francia úgynevezett encyclopaedisták, úm. Diderot, d’Alambert, kikkel Mirebaud, Maupertuis, Voltaire egyetértetek. Eltakart nézeteiket nyíltan közli a „Systeme de la Nature” — London, 1770, hihetőleg Holbach báró szerzé.
29. E téren babért vívott ki magának Grotius Hugo — 1745 —, megkülönböztetvén a természeti jogot a tételestől, amazt velünk született társadalmi vágyból származtatta. — Puffendorf Samu — 1694 — a természetjog elméletét adta. Thomasius Keresztély — 1728 — az erkölcsiséget a jogosságtól elkülönítvén a tiszta természetjognak lön szerzőjévé — Grundlehre der Natur- und Völkerrechtes. Halle, 1709. — A francia Montesquieu Károly és olasz Filangieri Kajetan dicső dicső nevet szereztek magoknak a törvénytudomány terén. Nem lehet említés nélkül hagynunk, hogy míg a középkori nemzetek a hagyományos jogokhoz és törvényekhez ragaszkodtak, az olaszok azalatt a római törvényt elfogadván, annak értelmezésére Bolognában tanodát állítának. Példájokat nemsokára más nemzetek is követték. Így ez időszakban majd minden nyugati ország a római törvényt léptette életbe.
30. Apáczai Csere János, Cartes [Descartes] bölcséletét követvén, magyar nyelven írt encyclopaediát és logikát. Sartori Bernard szerzetes Wolf bölcséletét elfogadván: „Magyar nyelven philosophia, azaz a bölcsesség szeretetének tudományából némely kérdések” című munkát írt. — Benyák Bernard — 1829 — kegyesrendű pap s bölcsészettanár elnökléte alatt tanodai vetélkedés tartatott magyar nyelven. „Egész logikából és metaphysikából válogatott czikkelyek”

— Kalocsán, 1777. — Többet Almási Balogh Pál pályamunkájában. Budán, 1829.

31. Kant Emmanuel Königsbergben született 1721. ápr. 24-én. Külélete ezen csodálatos embernek annyira egyszerű és egyalakú [egyoldalú], hogy alig mutat támaszpontokat [támpontokat], s belső világa gazdag változásai felette igen különböznek viszonyai ezen egyhangúságától. Ő Pillannál tovább hét mérföldnyi távolságra Königsbergtől, születése s tartózkodása helyétől soha nem volt, és ama merev pontosság, mely egész életmódjában uralkodott, annyira ment vala, hogy nem ok nélkül lehetett felőle tréfából mondani: „a königsbergiek óráikat őutána igazíták.” Königsbergben lett és írt, élt és hatott, és ugyanitt halt meg. Szűk körülmények közt tanult volt itt teológiát. Itt lépett fel 1755-ben mint academiái tanító, 1770 óta mint a logika oktatója élt, és meghalt 1804-ben febr. 12-én. Borowszky: „Darstellung des Lebens und Characters Kant's”. — Schubert: „Immanuel Kant's Biographie”. — Mi a külső embert illeti, Reichard következőleg ábrázolja őt: „Lélekben úgy, mint testben, egészen száraz ember volt. Kisded testénél soványabb, szárazabb alig létezett valaha; hidegben, tisztán magába zárkozóbblag egy bölcs sem élt. Magas derült homlok, finom orr, világos tiszta szemek kedvezőleg bélyegzék arcát... A jó asztalt vidám társaságban igen szerette, és maga is kellemes társalgó volt; igen kiterjedt olvasottsága, és mulattató, víg anekdotok kimeríthetlen sokasága által... Társasága a legjobb házak és tekintélyes családoktól annál inkább kerestetett, mert ő magát a legtökélyesb igazságszeretet és valódi büszkeség által, mely neki mint nemcsak a környék legszellem-

dúsabb emberének, hanem a legmélyebb gondolkodónak, kit valaha az emberiség becsül, igen jól állott, mindenhol nagy tiszteltetésben tudta tartani, és külsejében is nemcsak mindig tisztán, hanem delien jelent meg. — Legnevezetesb munkái: „Kritik der reinen Vernunft”, Riga, 1781; „Prolegomena zu einer jeden künstigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können”, Riga, 1783; „Kritik der praktischen Vernunft”, Riga, 1788; „Kritik der Urtheilskraft”, Berlin und Liban, 1798.

32. „Es scheint, dass es dem Weltgeiste gelungen ist, alles fremde gegenständliche Wesen sich abzutuhn, und endlich sich als absoluten Geist zu erfassen; was ihm gegenständlich wird aus sich zu erzeugen, und es, mit Ruhe dagegen in seiner Gewalt zu behalten. Der Kampf des endliches Selbstbewusstseins mit dem absoluten Selbstbewusstseins, dass jenem ausser ihm erschien, hört auf. Das endliche Selbstbewusstsein hat aufgehört, endliches zu sein, und dadurch hat andererseits das absolute Selbstbewusstsein die Wirklichkeit erhalten, deren es vorher entbehrte. Es ist die ganze bisherige Weltgeschichte überhaupt und die Geschichte der Philosophie insbesondere welche nur diesen Kampf darstellt, und da an ihrem Ziele zu sein scheint, wo dieses absolute Selbstbewusstsein aufgehört hat ein fremdes zu sein; wo also der Geist als Geist wirklich ist. Denn der ist dies nun, indem er sich als absoluten Geist weiss, und dies weiss er in der Wissenschaft.” — Geschichte der Philosophie. —
33. „La philosophie spiritualiste... ne fait pas seulement des esprits elle fait des hommes, des caractères.”

34. Essai de philosophie religieuse par Emile Saisset. Paris, Charpentier, 1859. 8-rét. XXVII és 488 l.
35. Erre nézve mondja Hegel: „Diese Verschiedenheit der philosophischen Systems ist weit entfernt sich für eine blosser Ausrede zu nehmen. Sie gilt viel mehr für einen ernsthaften, warhaften Grund gegen den Ernst, den das philosophieren aus seinen Beschäftigung macht — als eine Rechtfertigung, sich nicht mit ihr zu befassen, und als eine selbst unwiderlegbare Instanz über die Vergleichkeit des Versuches, die philosophische Erkenntniss der Wahrheit erreichen zu wollen.“ — Gesch. d. Phil. —
36. „Was aber näher über diese Reflexion zu sagen ist, wäre schon zunächst dieses, das so verschieden die Philosophien wären, sie doch dies Gemeinschaftliche hätten Philosophie zu sein. Wer also irgendeine Philosophie studierte oder inne hätte, wenn es anders eine Philosophie ist hätte damit doch Philosophie inne. Jenes Ausreden und Raisonement, das sich an die blosser Verschiedenheit festhält, und aus Ekel oder Bangigkeit vor der Besonderheit, in der ein allgemeines wirklich ist, nicht diese Allgemeinheit ergreifen oder anerkennen will, habe ich anderswo (VI. K. § 13.) mit einem Kranken vergleichen, dem der Arzt Obst zu essen anrät, und dem man Kirschen oder Pflaumen oder Trauben vorsetzt, der aber in einer Pedanterei des Verstandes nicht zugreift weil keine Früchte Obst sei, sondern die Kirschen die andere Pflaumen oder Trauben.“ Hegel G. d. P.
37. Die ächte Klarheit welche durch eine gesetzmässige und durchaus richtige Speculation gewonnen werden mag, gar nicht wie die Werke des Enthusiasmus in raschen Sprüngen

vorzudringen im Stande ist, sondern aus Anstrengungen und Zweifeln sich schwerfällig hervorhebt, aus den einzelnen geringen Erzeugnissen seltener Momente des Gelingens sich spät zu einem eng umschriebenen Ganzen abrundet, unaufhörlich zu neuen Prüfungen auffordern neuen Aufenthalt verursacht — bei jeder Mittheilung zahllose Hindernisse findet, die Meisten abschreckt, unter den Verständigen nur die sehr Geduldigen gewinnt. Herbart

38. Krug.
39. Es wäre nicht zweckmässig weitläufig zu werden über die Verurtheile einer grössern Menge sonst gebildeter Personen, welche nicht gern, der Untersuchung preisgeben, was sie lieber im Dunkeln aus Herz drücken, nicht gern wachend prüfen mögen was den Gegenstand ihrer seeligen Träume antasten könnte. Herbart
40. „Nicht vor dem Verstande, vielmehr von der Dummheit hat man sich zu fürchten.“ Herbart

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium	199	37. Madách Imre: Zsengék.	200	23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium		55. Madách Imre: Átdolgozott drámák. Csák	
	5	Commodus, Ná-	4	24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény		végnapjai (1843, 1861) – Mária királynó	
2. II. Madách Szimpózium	199	polyi Endre (M. I. művei I.)		közt		– II. Lajos (M. I. művei III.)	
	6			25. VIII. Madách Szimpózium		56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk	200
3. Fráter Erzsébet emlékezete I.		38. Papp-Szász Lajosné: Két Szontagh-életrajz		26. Madách Aladár művei. I. Versek	200	57. Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán: Madách	8
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija				2		Imre lírája – irodalomesztétikai és filológiai nézőpontból	
5. III. Madách Szimpózium		39. Kálnay Nándor: Csesztve község története és leírása / Csesztve község (Nógrád vármegye) tanügyének története		27. IX. Madách Szimpózium		58. XV. Madách Szimpózium	
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei				28. Imre Madách: A Traxedia do Home		59. Andor Csaba: Madách-tanulmányok	
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei	199	40. Madách Aladár művei. II. Próza	200	29. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája bemutatói. I. Az ősbemutatótól Trianonig	200	60. Enyedi Sándor: A Tragédia a színpadon, 125 év	
	7		5	30. X. Madách Szimpózium	200		
8. IV. Madách Szimpózium		41. Horánszky Nándor: Az alsósztrigovai Madách-síremlék		3			
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből	199	42. XII. Madách Szimpózium		31. Imre Madách: Moses (angol fordítás)		61. Madácsy Piroska: A Tragédia üzenete a franciáknak	
	8	43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája bemutatói. Az első hatvan év		32. Bódi Györgyné: A legújabb Madách-irodalom (1993–2003)	200	62. Имре Мадач: Човекова трагедија	200
10. Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné		44. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen		4			9
11. V. Madách Szimpózium		45. Radó György–Andor Csaba: Madách Imre életrajzi krónika	200	33. L. Kiss Ibolya: Erzsi tekintetes asszony			
			6	34. Becker Hugó: Madách Imre életrajza			
12. Fejér László: Az ember tragédiája bemutatói	199	46. Madách Imre: Reformkori drámák. Férfi és nő – Csak tréfa – Jó név s erény (M. I. művei II.)		35. XI. Madách Szimpózium		63. Lisznyai Kálmán válogatott versei	
	9			36. Árpás Károly: Egy Madách-beszéd elemzése		64. XVI. Madách Szimpózium	
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg		47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde				65. Pollák Miksa: Madách Imre és a Biblia	
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok		48. XIII. Madách Szimpózium					
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium		49. T. Pataki László: Kit szerettél, Ádám?					
16. VI. Madách Szimpózium		50. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen Textbuch von Kriszti(na) Horváth					
17. Imre Madách: Di tragedye funem mentshn	200	51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis					
	0	52. Imre Madách: La tragedia del hombre					
18. Majthényi Anna levelezése		53. XIV. Madách Szimpózium	200				
			7				
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás		54. Andor Csaba: A siker éve: 1861					
20. VII. Madách Szimpózium							
21. Imre Madách: Tragedy of the Man							
22. Fráter Erzsébet emlékezete II.	200						
	1						

66. XVII. Madách Szimpózium	2010	69. Madách Imre: A Tragédia dalai / Lucifer	2011
67. Blaskó Gábor: Madách Imre „Az ember tragédiája” c. művének magyar nyelvű kiadásai		70. Tragédia-átfordítások Karinthy Frigyes írásaiban	
68. Andor Csaba: Utolsó szerelem. Madách és Borka		71. XVIII. Madách Szimpózium	

SOROZATON KÍVÜLI KIADVÁNYOK

Madách Imre: Az ember tragédiája	2002	Györe Balázs: Ha már ő sem él, kérem olvassatlanul elégetni	2006
Andor Csaba: Százegy aforizma		Szilágyi Géza: Válogatott írások	2007
Györe Balázs: A jámbor Pafnutyj apát keze vonása		Vágvölgyi Jenő: Ha elmennek a gölyök	
Palágyi Menyhért: Madách Imre neje	2003	Arany János: Toldi (angol–magyar)	
Györe Balázs: A 91-esen nyugodtan elalhatok		Györe Balázs: A valóságban is létezik	
Frim Jakab: A hülyeség és a hülyeintézetek, különös tekintettel Magyarországra	2004	Andor Csaba: Teofília	
hülyeintézetek, különös tekintettel Magyarországra		Vágvölgyi Jenő: Az Irgalom Völgye	
hülyeintézetek		Andor Csaba: Fogyókúra	2008
Antal Sándor: Ady és Várad		Györe Balázs: Krízis	
Györe Balázs: Mindenki keresse a saját halálát		Bene Zoltán: Út	
Tomschey Ottó: A XVIII–XIX. század magyar költői / Hungarian poets of the 18 th –19 th centuries		Vágvölgyi Jenő: Torzulatok	
Andor Csaba: Ízes étkek	2005	Emőd Tamás: Írás a palackban	2009
Horváth Beatrix: A lélek útjain		Karinthy Frigyes: Így írsz te	2010
Györe Balázs: A megszólítás ábrándja		Török Ferenc: Történelem-Vadász	2010
Guy de Maupassant: Az örökség	2006	Árpás Károly: Tünődések, vélekedések	
Bene Zoltán: Legendák helyett. 11 történet		Révész Anna–Vágvölgyi Jenő: Az ötödik szolgáló	
györgy józsef: egy józsef története		Bálint Alice: A gyermekszoba pszichológiája	2011
Vágvölgyi Jenő: Érkezés		Árpás Károly: Gondolatok a nyelvészet témaköréből	

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-42
Címünk: 1072 Bp., Nyár utca 8.
Számunk: Madách Irodalmi Társaság, 16200106-00118853
www.madach.hu

Társaságunk a Fővárosi Bíróság 2001. augusztus 11-i 9.Pk.61.263/1994/12. sz. határozata értelmében közhasznú szervezet.